

A black and white photograph of two biplanes flying over a cloudy sky. The biplane in the foreground is in sharp focus, showing its propeller, wings, and tail. The second biplane is visible in the background, slightly out of focus. The sky is filled with soft, white clouds.

**La Guerra Civil dels
sadurninencs**

Quarta part

**De la Batalla de l'Ebre a
l'ocupació de Sant Sadurní**

Carles Querol Rovira

Foto de la coberta. Dos aparells Junkers JU 87 Stuka de la Legió Còndor nazi amb base a l'aeròdrom de la Sènia (Montsià) es van enlairar a primera hora del matí del 22 de gener de 1939 per bombardejar Sant Sadurní. FOTO DEL FONS DE L'AUTOR

En aquelles mateixes dates el soldat republicà sadurninenc Pere Varias Gibert va començar la seva guerra particular al front d'Extremadura¹. Així recordava com el 24 de juliol va emprendre el seu viatge en camió des del front de Llevant en direcció oest :“ Uns quants avions ens van començar a metrallar i bombardejar, la qual cosa ens va fer saltar dels camions a l'estació d'aquesta localitat². D'allí ens portaren a un poble proper a Portugal , a Castuera, en una caseta de peons caminers. Allà vam quedar hostatjats al front. Però fou un front de molt poca activitat. De tant en tants ens feien anar a una altra població, a Peloché, Herrera del Duque, Fuenlabrada de los Montes...[...] Ens donaven molt poques lleties per menjar mi ens alimentàvem del que podíem. No obstant això, com que és un país de moltes glans, i bones, ens atipàvem. Vet aquí que les agafàvem amb sacs i les torràvem. Ens donaven un plat amb quatre lleties. Si convenia havies d'anar a buscar una mena de bledes d'aquell territori, que s'anomenen **camaroges**, les barrejàvem i les coíem junt amb les lleties [...] Com que allí al Guadiana el front tenia molt poc moviment, sovint entre els dos bàndols s'intercanviaven, encara que costi de creure, tabac per paper de fumar. Ells ens donaven el tabac que els sobrava i nosaltres el paper que tenien de més. Això va succeir un parell de vegades. Alguns dels nostres i alguns d'ells baixaven al riu i ho intercanviaven [...] Jo havia de portar algun malalt a la brigada, a Herrera del Duque, aleshores anomenat del Castillo. Si hi havia algun amb

¹ RECASENS, Jaume. *Vides en temps difícils* p. 24 i 25.

² Es referia al poble extremeny de Cabeza de Buey.

ferides petites, jo les havia de curar. Havia fet uns cursets i amb el metge de la brigada vaig aprendre a donar injeccions, mai però a la vena, només al braç i al cul [...] I allà en donàvem fins i tot als civils, a la gent dels pobles. Als qui estaven malalts els donàvem un pot de llet condensada i de car russa... i ho anàvem repartint [...] Tot i que quan vam arribar a Extremadura l'aigua estava em oolt males condicions, hi havia un sistema per colar l'aigua. Una vegada un es va empassar una sangonera i jo li vaig haver de treure del coll[...] L'aviació tampoc ens amoïnava perquè no hi havia cap front actiu. En canvi sí que ens havia engoixat mentre érem al front de Llevant, entremig dels tarongers”.

El diumenge 24 de juliol Magí Parera encara es trobava a la riba esquerra de l'Ebre: “Avui he demanat al comissari si em deixava marxar cap dalt, als serrals del poble per dibuixar-lo. Amb una cosa o altra s'ha de passar el temps. He marxat cap a dalt i m'he posat a la feina. S'ha presentat l'aviació i s'han posat a tocar les campanes en senyal d'alarma. Tothom per sota les oliveres i els avellaners. La gent del poble està esfereïda i nosaltres poc goig tenim. La broma s'ha acabat i no ha passat res. Ha arribat l'hora del correu. M'han portat un paquet de casa: pernil, sucre, ametlles. N'he donat a aquelles dones d'on dormim i estan molt contentes”.

“25 de juliol. Tota aquesta nit que no ha parat el soroll d'allà a l'Ebre. Els rumors són que l'exèrcit roig ha travessat l'Ebre i segueix terres enllà vers Gandesa. Soroll i més soroll. No para mai. Aviació, artilleria. El rostre de tots els oficials denota preocupació. M'he trobat l'Estragués i li he dit:

—Com està això, noi?

—Sí, mira. Que s'ha travessat l'Ebre. I el pitjor del cas és que a nosaltres també ens hi faran anar.

—Vols dir?

—Ja ho crec.

Aquelles dones també estan esfereïdes”.

“26 de juliol. El soroll que ve de la part de l'Ebre no para ni un moment. En Pujol i el que escriu ens han fet anar a ajudar els cuiners de la sanitat. A cercar aigua a la font i passejar pel poble. Estem a punt de marxar cap a l'Ebre”.

“27 de juliol. L'atac de l'Ebre continua. Tots estem molt preocupats. No he pensat més a dibuixar”.

“28 de juliol. L'atac continua igual. Es veu que les coses no marxen de color de rosa com semblava. Estem de l'un dia a l'altre per marxar. Han vingut uns familiars de Botarell a veure uns soldats d'aquí. Amb ells hi va una família de Cal Macià de Sant Sadurní d'Anoia”.

“29 de juliol. El malestar continua. Ningú està tranquil. No ens fan fer instrucció. No ens fan fer res. El soroll de l'Ebre va en augment. Les dones d'aquesta casa semblen germanes i l'àvia, la nostra mare. Ja pateixen per quan haurem de marxar. Aquesta casa resulta que és la casa Merino, al carrer de la Barceloneta, Pradell, Tarragona”.

“30 de juliol. Aquesta nit ens han vingut a avisar que ens preparéssim per marxar. Un mal humor grandios ens domina a tots. Hem de marxar, de cara al soroll. A la mort? Qui ho sap! Ens han dit que un tros de carretera amunt hi ha un carro que ven tomàquets primerencs. Hi hem anat amb en Pujol i n'hem comprat quatre quilos. Els hem donat a aquelles dones:

—Teniu, perquè tingueu un record de nosaltres.

—Gràcies. Quan marxeu?

—No ho sabem.

Tots estem a punt. Els camioners no vénen i per aquest motiu no podem marxar. Es fa tard i hem anat a dormir. La columna internacional que estava acampada en aquest poble fa dos o tres dies que és fora. Els seus homes han fet per aquí les immoralitats més grans que és possible imaginar-se.

Ja tornem a ser a cal Merino:

—Ja ens teniu aquí altra vegada a dar-vos molèstia.

—No, fills, no; tan de bo no haguéssiu de marxar.

—Això és el que voldríem nosaltres. A mi em farà l'efecte que marxaré de casa. Quan s'acabarà aquest anar i venir tan desesperat, que sembla que no podem estar enlloc, àvia?

—Ja teniu raó, ja. Pobres fills! —els seus ulls s'han tornat un mirall.

Ja no posen la barra darrere la porta ni tanquen ni miren prim en res. Ens tracten tan afectuosament que no es pot demanar res més”.

“Diumenge, 31 de juliol. Ara sí, els camions ja estan a punt. Aquell soroll de l'Ebre se sent tan fort com el primer dia. Si no fos pel lloc que tinc marxaria de dret a casa. Els *camillers* estem units tots a l'era i el comissari ens arenga: *“Muchachos todos. Es doloroso para mí tener que hablaros de ésta manera, pero no hay más remedio. ¿Por qué engañarnos? Vamos de operaciones y espero que sabréis cumplir con vuestro deber de españoles, con fe ciega en el Gobierno de la República...”*”.

Altra vegada formats i amb la mitja *camilla* cadascú i l'equip i a esperar que diguin “ara!”. Passa temps i temps i tornem a anar cadascú per ell. Amb el Pujol hem tornat a anar a cal Merino. Ara sí, àvia que no ens veurem més per ara. Marxem... Ens voldria dir moltes coses i no pot. Plora... I nosaltres, no sé com estem. Per fi han tornat a passar llista per repartir-nos als camions. Aquells dos nois que a Montclar el comissari va portar al camió

on anàvem nosaltres, amb nosaltres tornen a venir també. Es diuen Felip Riera i Esteve Riera. Són dos germans fills de Montclar, que estaven amagats i són germans de la xicota del comissari. Tot se sap, a la fi. Si no hagués estat per aquesta influència els haguessin dut a un batalló disciplinari o qui sap.

Amb caravana de camions, altra vegada marxem de Pradell. Fa uns moments que he vist Joan Gras, fill del mestre d'escola de Sant Sadurní d'Anoia que es deia Gras. És el metge del Tercer Batalló. La gent del poble contempla la nostra fugida. De la gola de tots no surt altra cosa: "Pobrets... Pobrets...".

Marçà, Falset, la Figuera, Vinebre (ara amb el mapa als dits, aleshores era perillós, em penso que també vam passar per Gratallops, la Vilella Baixa i Cabacés) amb un total de 65 quilòmetres aproximadament. A les dotze del migdia hem sortit de Pradell i a dos quarts de quatre hem arribat als voltants de Vinebre. Ens han donat el subministrament en fred i hem dinat a l'ombra d'unes oliveres. L'espectacle és horrible. Oliveres destrossades per complet a causa dels bombardejos de l'aviació i de l'artilleria. A terra està tot sembrat de metralla. Hi ha uns clots per terra que s'hi amagaria una casa. De població civil no se'n veu enlloc.

Fa una calor que crema. Els cants de les cigales atabala. Comprenem que l'Ebre no és gaire lluny. L'aviació enemiga ens ve a veure i ens demanen quietud, i a sota dels arbres. Tornem a agafar l'equip i a marxar altra vegada, ara a peu. Vora el riu, riu amunt. A dalt d'una muntanyeta es veuen uns homes que estan d'observació. A baix a la carretera un auto parat, de tot luxe, sense ningú a dins. Diu que és l'auto d'en Modesto Guillotto, *jefe* del Divuitè Cos d'Exèrcit i aquell que es veu en observació és ell. Tenim una set que la llengua s'enganxa a la boca. Vora de riu amunt i per fi arribem a l'aigua.

Els peus s'ensorren a la sorra. Una passarel·la feta de taulons al damunt d'uns grans trossos de suro, feta a corre-cuita. Aquests trossos de suro van lligats amb un rest d'espart i aquest lligat a part i part de riu, a un gruixut

pal de ferro clavat a la sorra. El rest és d'unes proporcions com d'uns quinze centímetres de diàmetre aproximadament. Hi ha la consigna que el soldat que no vulgui travessar el riu, sigui per la causa que sigui, se l'afuselli allí mateix. La impressió que fa és el moment de travessar l'aigua és una cosa horrible. I els que no sabem nedar, com ho farem? En moment d'ésser a dalt de la passera, l'aigua l'ha fet tremolar i fa l'efecte que lluítem amb la mort. La carn se'ns ha posat de gallina. Les nostres cares sembla com si llancéssim una maledicció contra no sabíem qui. Prou que ho sabem, per això...

Encara no érem a l'altra banda del riu, que ja teníem l'aviació al damunt, que ens han vist i ens han perseguit. El comissari ha dit: "**Todos debajo de los olivos. Al que se mueva le pego un tiro.**" Tots quiets sota dels arbres. Semblava que ens haguéssim ficat a la boca del llop. Tornaríem a casa? Mare meva...

L'aviació, després de descarregar una mica més avall, ha desaparegut. Eren les quatre de la tarda, i hem tornat a emprendre el camí. "**En fila india todos y con el menor ruido posible.**" Ara riu avall. Hem arribat a un poblet que està posat de cara al riu i d'esquena a migdia: Ascó. Abans d'arribar a aquest poble, el terreny està tot destrossat. Animals morts a tot arreu, destrossats, plens de mosques, per passar ens hem hagut de posar altra vegada el mocador al nas.

Horroritzats, amb por, calor, pudor, pols, set, cansats, amb fam, son, l'aviació, les mosques. Això és un infern si és que existeix. Això s'aguanta solament amb l'amenaça de la mort. Pau i quietud de casa, qui us podrà tronar a trobar? Hem passat pel mig d'aquest poblet. La majoria de les cases estan destrossades. De gent civil no se'n veu enlloc. Hi ha carrers que a terra hi ha un gruix d'oli considerable que, barrejat amb la pols i la calor que fa, sembla un dia d'hivern quan ha plogut en un terreny argilós. Fa una pudor que no es pot saber.

Cellers amb les bótes rebentades, cups de vi descoberts. Els del ram del “mam” se n’atipen i queden tranquils. Sempre són els mateixos. Algunes cases, de resultes del bombardeig, estan que si cauen o no cauen. Fa respecte passar-hi a prop.

Hem sortit del poble per la carretera que diu que va a Gandesa. Tots estem cansats a més no poder. Ens han passat al davant camions i més camions que arrosseguen canons d’artilleria, per emprendre ofensiva enllà. Es diu que el Divuitè Cos d’Exèrcit ha de prendre Gandesa (estem ben arreglats). Feia poc que havíem sortit del poble, quan ha tornat l’aviació i ha fet una sembrada de bombes que si ens encerta no en quedem cap de viu.

Carretera enllà, venien unes fileres de soldats en què s’hi veien moros, en direcció contrària a nosaltres. Són presoners dels nacionals. Cares esllanguides, descalços, destrossats de roba i desarmats. Diu que els porten cap a Barcelona. Per a ells ja s’ha acabat la guerra. Pels moros, es diu que després de la vida tot s’acabarà. S’ha fet fosc. Carretera enllà, sembla que no s’hagi d’acabar mai. Tots demanem reposar cada mitja hora de caminar.

Camposines. Encreuament de carreteres. Una que va de Móra a Fatarella i la que hem vingut nosaltres, d’Ascó a Gandesa. Hem caminat 12 quilòmetres d’Ascó fins aquí. Ara marxem carretera avall en direcció Móra. Quan havíem caminat uns tres quilòmetres ens han dit que havíem d’acampar en unes oliveres que hi havia a prop de la carretera. Ja era hora de parar! Quin dia més agitat, el que més de tota la meva vida. Són les dotze de la nit! Les ambulàncies passaven a carrera feta vers Móra. Pobres xicots... i pobres de nosaltres! De la manera que se sent i el soroll del front fa tremolar la terra. Les primeres línies no poden ser gaire lluny. A terra i de qualsevol manera hem quedat adormits”.

“1 d’agost. Ens han donat una mica de menjar en fred, de bon matí. Les ambulàncies no paren mai. Ferits cap a Móra. Tot el dia hem passat reposant. I que necessari que era el repòs per a tots nosaltres. A les deu del vespre

ens han avisat per marxar altra vegada. Tot l'equip a l'esquena altra vegada. Hem tornat a passar per Camposines. Se sentia una pudor d'animals morts que ens ha fet tapar el nas.

És la nit. Davant de Gandesa es veu el foc d'uns atacs, que ha de ser horrorós pel pobre que s'hi trobi.

Hem marxat per la carretera de Fatarella i a uns tres quilòmetres ens han fet acampar a la dreta de la carretera en un oliverar. Aquí passarem la nit. Hem caminat uns sis quilòmetres”.

“2 d'agost. De bon matí, ordre de marxar. Ja estem cansats de tant anar i venir. L'aviació no para mai de seguir-nos. I no veiem mai que se li doni la rèplica per part de la roja. A les onze del matí hem marxat de les oliveres. Per la carretera s'hi troba roba de tota mena abandonada. L'aviació sempre sobre nostre. Nosaltres, sota els arbres. Ens han descobert. A dins d'un bosc hem dinat i estem contemplant uns atacs en un poblet que es diu Corbera, que es veu que és terreny de ningú per ara, on les dues artilleries hi dirigeixen els seus trets. S'ha aixecat una polseguera que tapa el sol. Si dura això, d'aquest poble no en pot quedar una sola casa dreta.

A mi em fa l'efecte que en aquesta part de l'Ebre hi hem de deixar tota la vida. Ja a la tarda, hem tornat a marxar per la carretera. L'aviació persegueix totes les concentracions de tropa que rondem per aquesta part de l'Ebre. A les quatre de la tarda hem passat per Fatarella. És un poble destrossat i rònec que ha viscut els assalts, entrades i sortides dels dos exèrcits més terribles que al món s'hagin pogut veure. A l'entrada ens hem trobat unes dones. Ens miraven amb uns ulls esfereïts, que els fugien del cap. Estaven cansades ja de tant *salud* i de tant *Arriba España*. Hem anat a comprar vi a una casa. Més aviat ens l'han donat que no pas venut. La por els mata. Trobem aquí algun home. Ens relata la vida que feien amb les tropes “nacionals”:

—Aquest poblet és el més perjudicat que al món s'ha vist.

—Ja es veu, ja.

Al capdavant del poble ens parem. Hi ha una font amb dos o tres raigs d'aigua, la cosa més formosa. Ja es torna a fer fosc altra vegada i nosaltres, vinga marxar per camins estranys i desconeguts. Ja de nit, hem arribat a una masia on ens han fet acampar. Ja ens havíem posat a dormir quan ens han tornat a donar ordre de marxar. Cada vegada ens acostem més a les patacades. Hem caminat gairebé tot el que quedava de nit i hem arribat a dalt d'un serralet.”

“3 d'agost. A punta de dia, es veia el combat que hi havia a la Pobla de Massaluca. Hem tornat a marxar altra vegada per una carretera feta feia pocs dies per entrar a les muntanyes. Entre uns pins hi havia un trimotor Savoia Italià, aterrat feia pocs dies. Els seus ocupants morts i destrossats per allí. Entre ells hi havia un negre. Les mosques feien de les seves. La guerra! Les mares d'aquests nois poden esperar, allà a Itàlia!

Hem trobat un paracaigudes i m'he guardat un tros de seda. Hem trobat una companyia, més ben dit un batalló, que els havien rellevat. Tenien les cares descompostes. Homes envellits. He trobat el primer conegut, és en Bargalló de Sant Sadurní, el popular *Gran*. Voldria dir-li moltes coses i no li puc dir res... Per fi, li dic:

—I doncs, què m'expliques Bargalló?

—Que si no ens relleven ens maten a tots davant de Villalba dels Arcs, i si no marxem ens mataran.

—No m'ho miro gaire bé, no.

—No es pot explicar.

Camí enllà hem arribat en una caseta on el *cabo* Llop ens ha repartit. De moment, en Pujol i jo ens hem quedat en companyia de l'Estragués en el lloc avançat de cura de la brigada. Sembla ara que estem aposentats per uns quants dies. Estem a vuit o nou quilòmetres de Fatarella i aquesta a vuit d'Ascó”.

“4 d’agost. Avui hem evacuat vuit malalts d’una companyia de fortificadors que a la nit els han fet treballar. Igualment, hem evacuat uns quants ferits que ens han portat de les companyies. A la vora de la caseta on ens estem hi passa un rec d’aigua de la qual ens servim per tot. El soroll del front és continu i horrorós.

Hi ha un avió de les forces nacionals o feixistes que li diem **xivato** que es comprèn que sempre està d’observació, que no para en tot el dia de volar pel nostre damunt. Es balanceja per l’aire com burlant-se de tothom. Si algun antiaeri tirava contra d’ell, al cap d’uns moments ja es presentaven un número (no els venia de deu) de trimotors de bombardeig i escombraven tot el terreny on podia estar emplaçat l’antiaeri aquell”.

“5 d’agost. Avui és el dia que em toca rentar la roba i ho fem en companyia d’en Pujol. Ho fem de la millor manera que podem:

—Què et sembla aquesta vida, Pujol.

—Anar passant. Un dia o altre s’acabarà.

Cap a la part de Villalba dels Arcs s’ha presentat un nombre extraordinari d’aviació que s’entén que castiga les forces on nosaltres pertanyem i al moment s’han presentat avions de caça de “la Gloriosa”, tal com ens fan dir. L’acte seguit s’ha entaulat un combat d’aviació grandíós. Si no fos perquè hi va la vida de tants homes és una cosa que fins i tot dins del fet que és tràgic, distrauria.

D’entremig del grup que s’estan barallant, un, envoltat de flames s’ha precipitat contra terra com una barrina que caigués de punta a terra. És el primer que veig caure d’ençà d’aquesta guerra”.

“6 d’agost. Avui a primeres hores del matí els **camillers** que fan d’enllaç amb nosaltres han portat un noi de la lleva del 41 mort. Una bala li havia travessat el pit de part a part pels indrets del cor. Semblava Crist clavat a la creu. Pobre noi! Quina fi ens espera. Em volia apuntar el nom i l’adreça (era de Barcelona) i l’Estragués no ho ha

volgut. Ja de nit hem fet un clot a la soca d'una olivera i l'hem enterrat. És una cosa que commou l'ànima. És el primer que enterrem... No m'ho puc acabar...”.

“Diumenge, 7 d'agost. De bon matí ens hem llevat i l'Estragués m'ha dit que anés a cercar el subministrament per a tots cinc a la brigada. Així ho he fet. Pel camí he trobat moltes companyies que estaven reposant després d'uns dies o setmanes d'estar a primera línia. En aquesta caseta hi estem l'Estragués, en Sánchez, que és un noi estudiant de medicina de Madrid, un cabo de *camilles*, en Pujol i el que escriu, que som la parella de *camillers* d'aquí”.

“8 d'agost. Quan he anat a portar el *parte* a la brigada he trobat un altre tros molt gros de paracaigudes i n'he tret un tros molt gran de seda, que me la guardo”. “9 d'agost. Quan anava cap a la brigada he trobat el meu cosí Pepet Roig de Castellbisbal. Ens hem emocionat molt. Quan va marxar de casa seva, feia vuit dies que era casat”.

“10 d'agost. Avui he tingut carta del meu cunyat Joan. Està pres a Barcelona. S'ha presentat aviació per tots quatre costats. Hi ha hagut uns atacs horrorosos”. “11 d'agost. Hem començat un refugi a prop d'aquesta caseta en Pujol i el que escriu. Quan ens han portat el dinar a l'Estragués li ha semblat que hi havia molt poca cosa i ha fet que en Pujol el retornés. A la tarda ha vingut el capità Ribot i el comissari i han discutit amb l'Estragués l'assumpte del dinar. A mi m'ha fet molt mal efecte”.

“12 d'agost. Avui ens han portat mort el comandant del Segon Batalló i el tinent ajudant molt mal ferit (mortal de necessitat). S'estaven al lloc d'observació del batalló i es comprèn que els feixistes els han vist i els han tirat un morter, que els ha caigut als peus. El capità Ribot quan els ha vist, ha exclamat: “*Qué mortero más bien aprovechado...*”.

Al vespre l'Estragués ens ha dit:

—Nois, ho sento, però diu que heu d'anar a dalt al Primer Batalló i aquí ha de venir-hi una altra parella. Hi haurem d'anar. He pensat entre mi que allò era la protesta del dinar d'ahir. No me'n pensava res de bo. Amb l'enllaç del metge del batalló hem sortit d'allí i ens ha acompanyat a dalt al lloc de cura del Primer Batalló. És un refugi formidable. Una mina a dintre d'una penya de pedra que no hi ha maneres d'ensorrar-ho. Estem de cara a Flix i d'espatlles a l'enemic.

Per entremig dels pins hem tret el cap alguna vegada i hem vist les línies avançades nostres que estan a 100 metres de nosaltres i les línies d'ells al peu mateix de la Pobla de Massaluca, que està a 1 quilòmetre escàs de nosaltres. En aquest lloc hi ha el metge (Torres) que és alferes, l'ajudant (un noi de Barcelona que es diu Pérez), un de valencià que també és ajudant, el mestre d'ensenyança que fa classe per als analfabets i que es diu Puntonet i és de Barcelona, i quatre parelles de **camillers**. Tots dormim de la manera que podem amb una mica de jaç de fenal i romanins”.

“13 d'agost. Avui hem enterrat un noi de Barcelona, pare de dos fillets, porta el retrat al damunt. El mestre Puntonet és el que pren nota de tot el que porten els homes que enterrem i envia el **parte** a la comandància. Hem fet un clot a terra i ja està. El pobre que treu el nas de la trinxera, segons com ja ha rebut”. “Diumenge, 14 d'agost. Altra vegada els **camillers** de companyia ens porten un altre xicot mort, amb el cap travessat per una bala. L'hem enterrat. Era de Barcelona, pare de dos fillets, també. Sembla que ens haguem tornat enterramorts. També portava el retrat de la seva dona i dels seus fills. És horrorós, tot això”.

“15 d'agost. Avui fa quatre anys que em vaig casar. Quin contrast, mare meva. Aleshores tan ben acompanyat que estava i ara, encara que siguem molts, tan sol que em trobo. El sergent Bienvenido m'ha fet anar a portar el **parte** del dia al lloc dels altres **camillers** que hi ha en un lloc que en diem **la Noria**”. “16 d'agost. L'aigua

que gastem l'hem d'anar a cercar en una bassa molt gran que hi ha a 1 quilòmetre aproximadament d'aquí on som. A l'aigua hi ha tota mena de brutícia, però què hi farem, no n'hi ha d'altra. Hi anem un dia cada parella de **camillers**. Avui ens ha tocat a nosaltres, amb les cantimplores de tots. Ha fet un xàfec d'estiu i al damunt de l'aigua hi ha un través d'un dit de gruix de fems d'animal arrossegat dels camins. És horrible. Si d'aquesta en sortim ja farem prou. Ha entrat l'aviació i l'artilleria i han sembrat les carreteres de metralla”.

“17 d'agost. Avui a la nit hem portat un ferit greu a **la Noria**, lloc avançat entre aquí i la brigada. Amb la claror de la lluna l'enemic encara ens veia i ens tirava sense parar. Ni a la nit podem estar en repòs”. “18 d'agost. Ha transcorregut el dia d'avui sense res d'importància, només que l'aviació cada dia va en augment. En Pujol veig que és un amic d'aquells que solament mira per ell. Paciència!”. “19 d'agost. Dia del meu sant. Quina diferència dels altres anys ! A davant de Villalba dels Arcs hi ha un atac que des de bon matí que dura. És una cosa desastrosa. De la manera que l'aviació ha tirat tot el dia, sembla mentida que allà hi hagi quedat un home viu. Sense que ningú pugui donar la rèplica. Nosaltres mirem de sota els pins. Quina sort el qui pot ser a sanitat”.

“20 d'agost. Avui hem enterrat un noi de Castellar del Vallès. Es deia Olivé³. Era de la lleva del 27 i era pare d'una nena. Portava el retrat de la seva esposa i de la nena... Els pagesos que un dia treballaran aquestes oliveres els farà respecte tocar aquesta terra. Aquest noi portava un abric tot de pell”.

³ Aquesta anotació del 20 d'agost de 1938 al diari de Magí Parera ens va donar a entendre al meu fill Oriol i a mi que el cadàver es podia haver enterrat sense informar-ne posteriorment als seus familiars. Per això, l'octubre de 2005, vàrem dur a terme una recerca a l'Arxiu Municipal de Castellar del Vallès (Vallès Oriental) per identificar un soldat republicà amb el cognom Olivé que hagués estat mobilitzat entre 1936 i 1938. Només n'hi havia un : Joan Àngel Olivé Jou, nascut el 1920 , domiciliat durant la Guerra Civil al número 22 del carrer Sant Pau i desaparegut a la Batalla de l'Ebre. A través del padró municipal vàrem comprovar que en aquesta adreça de Castellar del Vallès hi residia encara Maria Teresa Olivé Jou, germana per tant del difunt. Després d'un primer contacte telefònic vàrem convenir una entrevista al seu domicili i allí li vàrem llegir el

Pràcticament en el mateix indret es trobava el soldat republicà de la lleva del biberó, Joan Formosa Estragués: “La nostra divisió, la 27ena, va travessar l'Ebre i es constituí en força de reserva als voltants de Corbera per entrar en la línia de combat el 5 d'agost en rellevar a la 35ena Divisió. El punt de comandament de la Divisió es va situar a l'esquerra de la carretera que va de Camposines a Gandesa, a la mateixa entrada de Corbera [...] En el barranc hi havia unes coves que van ser utilitzades com a lloc de treball de la Divisió i ben bé a sobre, serralada amunt, hi teníem l'observatori que ens permetia controlar tot el que esdevenia des de Puig d'Àliga fins a Villalba dels Arcs, passant per Gandesa. Recordo perfectament que el nostre barranc s'estrenyia a mesura que s'anava enfilant a la serra de Lavall i no coincidia amb la línia del front. Aquesta era la causa que damunt nostre, tant l'aviació com l'artilleria feien cercles concèntrics i les bombes ni els obusos queien a cotes més altes d'on nosaltres ens trobàvem emplaçats. En aquells dies vaig visitar com enllaç del comandament al meu Batalló de Metralladores i a l'home que em va situar en aquella destinació. Cada dia al capvespre travessava el munt de runes en què s'havia convertit Corbera protegint-me dels forts bombardeigs de l'artilleria enemiga i feia un petit recorregut fins a un petit barracó on el comandant Popof rebia de la meua mà els anomenats *superponibles*, en els quals li detallava bé la situació del front, la ubicació dels contraris, els moviments previstos...

fragment del diari de Magí Parera que feia al·lusió a la mort i enterrament del seu germà Joan Àngel. Vàrem estar comprovant també les darreres cartes que la família havia rebut des del front, en les quals coincidia la zona geogràfica on es trobava, entre la Pobla de Massaluca i Villalba dels Arcs, així com la referència a la seva unitat militar: 27ena Divisió, 124 Brigada Mixta, 495 Batalló i Primera Companyia. Maria Teresa Olivé s'emocionà i ens agrai la nostra informació, afegint que els seus pares, Josep Olivé i Eusèbia Jou, i la seva germana Montserrat, havien mort sense saber què havia esdevingut realment amb Joan Àngel, tot exigint-li a ella que el continués buscant. “ □ Ara ja em puc morir en pau” va exclamar entre llàgrimes mentre ens acomiadàvem.

Aprofitava per parlar amb els meus companys de Mafet i la majoria estaven que trinaven ja que, tot i que encara no havien entrat en combat, els obligaven a cavar pous i trinxeres tot el dia en una posicions pedregoses, sota un sol de justícia i gairebé sense aigua. Sortosament el vi que encara quedava Corbera en aquells cellers esventrats d'una graduació superior als 18 graus, era com un bàlsam, ja que si te'n beviess un traguet, entre el sol que cremava i l'escalfor del vi perdies el món de vista i t'envalentonaves, perdies l'**oremus** i et veies en cor d'emprendre qualssevol proesa que en circumstàncies normals no t'atreviries a afrontar. Total, que bona part dels companys no feien més que queixar-se del treball que els imposava el comandant Popof, al qual en assabentar-se'n se li escapava una rialla sorneguera. Els de la 3a Companyia tingueren mala sort ja que en una nit d'aquelles que no es veu res, quan es desplaçaven per fortificar una unitat de la 124 Brigada es van perdre i sense adonar-se'n es van endinsar en les línies enemigues on foren detinguts.

D'altres unitats ocuparen el buit deixat per aquest centenar de combatents, molt més ben preparats per a mantenir a ratlla a l'enemic que per a treballs de fortificació. Primer Pàndols, després els Gironessos i finalment l'ofensiva del 3 de setembre en què perdérem Corbera [...] un degoteig constant i continuat de baixes entre morts, ferits i presoners en defensa d'unes posicions i d'un terreny aspre, que obligava a ambdues parts a un esforç sobrehumà, agreujat no només per les condicions del terreny en una successió de petites cotes, sinó per una climatologia que en aquells dies afectava els cinc sentits, la carència d'aigua, la pudor de molts cossos que no havien rebut sepultura i que amb llurs panxes inflades donaven fe de la crueltat dels combats. Aquests s'iniciaven a trenc d'alba i prosseguien fins a la nit, amb atacs i contraatacs, a la conquesta o defensa d'unes posicions que al fer-se de nit coincidien exactament amb les de primera hora del matí. Aprofitàvem la nit, de

mutu acord els d'un bàndol i de l'altre, per recollir els morts i enterrar-los i també per proveir-nos d'aigua de pluja en un dipòsit ubicat en terra de ningú[...]"

Adjutori Varias Gabarró va morir víctima d'un obús llençat per l'artilleria republicana el 12 d'agost a Torrelameu (la Noguera) , essent enterrat al cementiri d'Albesa, situat a 12 quilòmetres. La seva motxilla i la seva maleta, plenes de records personals, roba, correspondència, poemes, estris d'higiene, un breviari i els seus diaris de guerra van ser recollides oportunament pels seus companys de Batalló i lliurades després a la seva família⁴.

Així van transcórrer els darrers disset dies de vida d'Adjutori Varias a Torrelameu segons les anotacions que va escriure al seu diari: " 27 de juliol. He fet guàrdia de 6 a 8 del matí. En Castany m'ha portat l'esmorzar a la guàrdia. M'ha dit que aquesta nit hi havia hagut molt moiment de cotxes a la zona enemiga. Tothom preveu propers atacs rojos, qui sap si de l'envergadura que han estat els de l'Ebre. No temo res. Déu ens ajudarà com ja va fer-ho el mes de maig. Penso amb els de casa i especialment avui amb al meu germà. Vaig a dutxar-me junt amb en Coterillo. Per a previsió per a que no passi com a l'Ebre envien a Torrelameu dues Companyies de Sant Quintín com a reforç en cas de necessitat [...]" 28 de juliol : [...] Aquesta nit passada es varen prendre moltes precaucions. No ha passat res, gràcies a Déu. Hem fet com cada dia instrucció militar[...]" 29 de juliol: tot avui l'he passat escrivint cartes [...] Em diuen que els rojos han arribat a posar 11 ponts o passeres a l'Ebre, però que se'ls està donant una gran pallissa. "31 de juliol: Ha vingut una bateria d'artilleria de muntanya i també soldats sapadors per a fortificar. Avui fa dos anys varen matar al Miquel Roig i al Pacià, al Casas⁵ junt amb altres. Deu els tingui a la

⁴ El seu germà Francisco em va lliurar personalment, a la dècada dels vuitanta del segle passat , tota la documentació escrita , pròpia i aliena, que es va recuperar a Torrelameu després de la mort d'Adjutori Varias, i també la que es va recopilar posteriorment entre els familiars, amics i coneguts que disposaven de texts escrits per Adjutori Varias. El 2014 vaig dipositar tota aquesta documentació a l'Arxiu Comarcal de l'Alt Penedès (Referència Fons Adjutori Varias).

⁵ Es refereix als vuit sadurninencs assassinats pel Comitè de Milícies Antifeixistes a Sant Sadurní.

glòria”. “ 1 d’agost: He tingut guàrdia de 12 a 2 [...] Al migdia ens hem atipat. A la tarda he hagut d’acompanyar el Comandant, el Capità i l’alferes a la casa un està el finent Estrella que es troba malament. El practicant Eraña ens dona dues tauletes de quinina i me’n prenc una. Al vespre escolto el **parte** a la companyia. No gaire bo. Estic preocupat per Josep Solà i Bonaventura Canals [...]” 2 d’agost: He fet guàrdia de 2 a 4 . En Berga escara està malalt. A les 4 de la matinada li he anat a buscar aigua. No he esmorzat fins tard perquè he anat a missa, confessar i combregar. M’he confessat amb el **pater** català dels artillers i m’ha donat molts bons consells [...] Vaig a escoltar el **parte** i estem junts amb uns quants catalans d’artilleria. A alguns els recordo de la cota 1042”.” 3 d’agost: He fet guàrdia de 4 a 6 [...] A la nit escoltem el **parte** . Poc encoratjador, i això que avui s’ha vist un bombardeig formidable”.” 4 d’agost: [...] A la nit, esperant el **parte**, m’he adormit en un banc de pedra de l’Església”.

“ 5 d’agost: He tingut guàrdia de 12 a 2. He dormit al somier i al matalàs de l’alferes ajudant He descansat de debò. He anat a missa i a combregar [...]” . “ 6 d’agost: Aquesta nit passada han vingut a visitar la primera línia els finents coronels Malagon i Aguilar, el comandant i altres oficials que els acompanyaven[...] No he fet apenes res en tot el dia. He anat a buscar préssecs i tomàquets. Cap al tard he anat al molí a cercar aigua, oli i sal [...]”.” 7 d’agost: Aquesta nit passada vingué el sergent Zurgarroga amb la seva secció. Durant el dia s’ha quedat el sergent Amizqueta. He anat a cercar préssecs i tomàquets . Gairebé tot el dia no he fet més que jeure. Hem vist oficials. L’enemic tira algun tret de tant en tant [...] Avui fa un any rebérem el telegrama comunicant-nos que el Francisco⁶ estava greument malalt. Déu ens ajuda. També m’ajudarà ara” . “ 8 d’agost. Ahir a la nit s’intensificà la vigilància perquè es temia un atac de l’enemic per aquesta posició. Vingué l’alferes Valtueño. No hi ha hagut res gràcies a

⁶ El seu germà.

Déu. És una posició molt dolenta [...] Fa un any que he viscut intensament, d'un loc a l'altre. Els enyoro a tots. I pensar que cent cinquanta metres més enllà comença la terra on toits estant patint i sofrint !. Hi ha boines notícies de l'Ebre. A la nit un mul que porta bombes de ma trenca la línia⁷. Vaig a arreglar-la. Ens comuniquen que un passat⁸ ha dit que l'atac començarà a la matinada. “9 d'agost: Durant la nit hem sentit picar fustes i treballar en un camí que baixa al riu, matinada terrible. Era fosc. Comença el foc amb armes automàtiques i morters. L'enemic intenta passar el Segre entre la Segona i la Primera Companyia. És rebutjat. Al segon intent ho aconseguen. Vénen soldats de la Segona Companyia desmoralitzats. Telefono i dono notícies de com va tot al tinent López de part del tinent Fernández. Se sent una gran remor de veus. És l'enemic que està a uns centenars de metres més amunt. Estem junts el tinent Fernández i el sergent Luzarraga a uns quinze metres del telèfon. Ens criden l'**alto** uns desconeguts. Fugim. Perdem el tinent. Luzarraga i jo dubtem entre tornar a anar al molí. Se senten més properes les veus. Trobem soldats fugitius i recomença el tiroteig . Xiulen les bales, anem cap al molí. Estic abatut. Continua el tiroteig [...] Han passat tancs, cavalleria. Me'n vaig a Torrelameu amb en Lladó, groc com jo, rendit [...] Em diu que en Figueres és mort i que han fet presoners. Explico a l'alferes Piera què ha passat. En tot el dia gairebé no menjo res. Vénen reforços. Descanso. Aviació, antitancs, artilleria antiaèria, tiradors, metralla, molt moviment. Es passa un tanc. Tiroteig. Derrota formidable de l'enemic. Ferits, alguns morts. En Blanco cau d'un camió i està greu. A la nit ataquen els moros, tenim moltes baixes”.

L'onze d'agost, després de la batalla del dia anterior, Varias va escriure la seva darrera crònica “Ahir hi havien set presoners. Avui hem guanyat i no hi ha cap presoner, els camps com deuen estar !⁹. Aquest matí han

⁷ La línia telefònica.

⁸ Un desertor, en aquest cas un soldat republicà.

⁹ Sembla indicar que podrien haver estat executats.

bombardejat el poble. A la tarda foc de metralladores, artilleria, morters...”. Abans o després d’aquesta anotació al seu diari va escriure la darrera carta adreçada a Manuel Raventós : “ [...] li puc dir que la derrota va prenent proporcions. Tenim en poder nostre un tac rus, n’hi ha algun d’inutilitzat i altres no han pogut retornar al seu punt de partida”.

El soldat republicà Magí Parera seguia el 22 d’agost entre la Pobla de Massaluga i Villaba dels Arcs: “ 12 d’agost: Uns combats horrorosos al davant de Villalba. S’han trobat les dues aviacions, avui. Tot de sobte un ha caigut a terra envoltat de flamarades. Al darrere dos puntets blancs que baixaven, tot just es veien. Diu que eren llurs ocupants que s’han tirat amb paracaigudes. Si cauen en terreny propi, bé. Ara, si no, presoners i a passar-la negra fins acabada la guerra”. “13 d’agost: Avui ha vingut el barber de la brigada a tallar-nos els cabells a tots. No hem de pagar res, però amb alguns cigars la màquina no fa mal”.” 24 d’agost. Avui en Pujol i jo hem portat dos ferits molt greus a la Noria. Un d’ells tenia la cuixa trencada d’una bala explosiva. Trossets d’ossets li sortien per damunt de la ferida. I com hem d’anar els homes... L’altre, un tros de metralla li havia fet un forat al cap. Difícilment se’n sortirà. No parla. He tingut carta de la meva germana Palmira”.” 25 d’agost. Avui he tingut carta del meu cosí de Gelida, Josep Comajuncosas. Està en una brigada que no pot ser gaire lluny d’aquí”.” 26 d’agost. He agafat molta franquesa amb el mestre Puntonet. Em sembla que no és un d’aquells homes més “llargs de nota” per ser un mestre. Hem demanat al sergent Bienvenido per anar a la Noria i estar-nos-hi vuit dies i poder rentar la roba. Ens ha dit que sí”.” 27 d’agost. Avui hem arribat a la Noria. Els altres companys *camillers* sembla que els sàpiga greu que nosaltres siguem allí. Desgraciadament els homes tenim aquesta cosa que algunes vegades ens acompanya que es diu egoisme. Tal vegada això és la causa d’aquesta guerra...”.” Diumenge, 28 d’agost Avui he escrit directament a la meva mare. Hem agafat molta franquesa amb un xicot del Masnou que és basté d’ofici. És el

basté de tots els animals que hi ha a la secció de metralladores. Escriu molt bé. M'ha deixat copiar un vers que ha fet per a la seva xicota”.

“ 29 d'agost. De bon matí hem anat amb en Pujol a cercar raïms en una vinya que hi ha molt a prop. A la tarda he fet el dibuix de la sínia que hi ha a prop d'aquí on anem a cercar tota l'aigua”. “ 30 d'agost. Avui he fet un dibuix d'un aviador mort en les batalles històriques de l'Ebre ». « 2 de setembre: Aquest matí ha vingut el barber del batalló per afaitar-nos. N'hi havia que feia tres setmanes que s'havien afaitat”. “ 3 de setembre : De bon matí ja se sent un soroll terrible. Així que ens hem llevat hem sortit i al damunt d'una muntanya que hi ha al davant nostre que diu que són *“sierra de Pándols”* i *“sierra de Cavalls”* hi vola un núvol d'avions que fa esgarrifar. No trobaria res d'estrany que n'hi hagués un nombre de tres-cents. Després de batre amb bombes tots aquells contorns, metrallaven fent la cadena. Quan s'han enretirat els avions ha començat el combat, que ha durat nou hores. Metralla, foc, muntanyes que cremen enceses per la mateixa aviació, pols, fum, calor; allò ha de ser horrible per al pobre que s'està allà. A mitja tarda s'ha posat a ploure i s'ha parat un xic, fins que s'ha parat ”.

El 22 d'agost el soldat sadurninenc de la lleva del biberó, de disset anys, Miquel Roig Tort de cal Feru havia caigut presoner dels nacionals a la Batalla de l'Ebre. El van portar a un indret on hi havia una cinquantena de cadàvers amuntegats i els van ordenar que els evacuessin en ambulàncies. L'endemà al van traslladar a Batea i després a Casp i Zaragoza. Al dia següent el van portar en tren a Miranda de Ebro i finalment a Placencia (Cáceres).

Un altre dels escenaris propers més dramàtics de la batalla de l'Ebre aquell 3 de setembre va ser el poble de Corbera d'Ebre. Allí s'hi trobava el soldat republicà sadurninenc Jaume Formosa Estragués que va escriure a les seves memòries: “ [...] Sobre uns tres o quatre quilòmetres quadrats van aparèixer centenars d'avions en

successives onades de vint o trenta aparells, fins i tot 40 paves fortament protegides pels Messerschmitt, que van vomitar centenars de tones de bombes de tots els calibres, entre elles les anomenades trencadores i incendiàries: L'artilleria enemiga □ molt superior segons els estratègics a la utilitzada per Petain a la batalla de Verdún durant la Primera Guerra Mundial □ transformava el paisatge no deixant un metre quadrat de terreny sense causar efectes mortífers [...] El dia 3 de setembre, des de la matinada fins a les 5 de la tarda, el nostre Batalló va aguantar el bombardeig per terra i aire fins deixar les trinxeres a ras de terra. Quan l'enemic es llençà a l'assalt convençut que no trobaria resistència, xocà amb el nostre batalló que aquell malparit de comandant Popov havia establert als afores de Corbera. Només de pensar-hi em tremolen les cames. Els morts i els ferits s'amuntegaven sobre les depauperades vinyes, convertides en erms. Feia pocs dies que fent una marxa entre els Quatre Cantons, al nord de Gandesa, i la mateixa Corbera, vorejant sempre el camí de Canelles, encara es podien espigolar uns bons grans de raïms a plena maduració i que ens ajudaven a refrescar una mica la gola car el calor d'aquells dies i un sol que cremava car ens trobàvem a les darreries del mes d'agost. D'aigua no en trobaven enlloc [...]” Per tenir una idea de la ferocitat de l'operació dels nacionals, tant àeria com artillera d'aquell dia només afegiré que la meva brigada, que tot i trobar-se a primera línia estava a la reserva, va ser pràcticament aniquilada”.

Simultàniament Magí Parera s'anava apropant a l'Ebre : « Diumenge, 4 de setembre. Encara de nit s'ha rebut l'ordre de marxar. Amb deu minuts hem estat tots preparats. He rebut un paquet de casa. L'ordre de marxar no s'ha acomplert”.

“5 de setembre. Ordre de marxar altra vegada. Tot el dia l'hem passat així. Sembla que els mateixos oficials en tinguin ganes, de marxar d'aquí.” 6 de setembre : És de nit encara. Ordre de marxar. Ara sembla que serà veritat. Tots estem preparats. L'alegria que tots sentim cap de nosaltres la pot dissimular. Hem marxat amb discreció a

Fatarella, per on hem passat a primeres hores del matí del dia 7. Pel camí ens hem ajuntat amb totes les altres tres companyies. És desesperant haver de caminar de nit sense poder saber in anem a parar! A Fatarella, en sortir del poble ens hem parat per reposar. Un gran tant per cent de les cases estan destrossades a causa de la guerra. Els més famolencs s'han atipat de figues a totes les figueres que trobem". « 7 de setembre. Hem acampat de bon matí en uns oliverars al damunt mateix d'Ascó. Des d'aquí es veu un gran tros del riu Ebre, que majestuosament fa el seu curs com si la guerra no existís. Sembla que aquí hi serem poques hores. La impressió que es rumoreja és que anem a passar el riu. No podem amagar l'alegria. Hem provat de dormir algunes estones, però no hi ha manera. Una nit sense dormir gens, portem. Per beure aigua l'anem a cercar en una cisterna que hi ha en una casa de mala mort a prop d'un som. No n'hi ha per a tots. És més bruta que neta. De raons no en vulgueu més.

A la nit, tots estàvem a punt de dormir. De la Pobla de Massaluca a Fatarella, 6 quilòmetres i d'aquest poble a Ascó, 11. Portem caminats uns 17 quilòmetres aproximadament a la primera nit de marxa. Quan menys pensàvem en res s'han presentat uns camions a la carretera. El comissari ha dit: "**preparaos todos para marchar...**". De nit hem pujat als camions. Alegria de marxar. Mal humor per no poder dormir. Hem passat per Ascó, cap a Camposines (12 quilòmetres). Ja era de dia. Els camions han parat cinquanta vegades. Avorrit de tant arrencar i parar". "8 de setembre.

De Camposines a Móra d'Ebre, 11 quilòmetres. Hem travessat el riu per un pont fet interinament. L'alegria de tots no la poden explicar les paraules. Crits, salts, abraçades. Allò no es pot explicar.

Ginestar, Rasquera, Perelló. Vint-i-cinc quilòmetres, aproximadament. Quan érem en vistes de Perelló ha vingut una ordre que havien de tornar i que havíem d'agafar una carretera que hi havia a la dreta, feta d'ençà de

la guerra i havíem d'anar fins a Bitem. Així ho hem fet. Cansats i marejats com no es pot explicar, per una carretera que és una calamitat (de Perelló a Bitem, 12 quilòmetres). Tenim set, son, ràbia, això no es pot aguantar.

Estem asseguts a la cuneta de la carretera de referència, dalt d'una muntanya on es veu el poble de Bitem a baix. A primeres hores de la nit. Hi ha una mena de rumors que aquí no és el lloc on estem destinats. El comissari, indignat, ha dit: **“Preparaos otra vez. ¡Esto es el colmo!”**. I altra vegada preparats i avorrits. Tornem a pujar a uns camions que han vingut a tal fi. És de nit. Hem marxat per la carretera, en viatge de retorn no sabem on. Uns diuen que anem a Tivenys. No sé què hi deu haver. A la carretera del Perelló (8 quilòmetres) hem girat amunt cap a Rasquera (10 quilòmetres) i hem emprès camí, diuen, cap a Cardó (un balneari a 7 quilòmetres) per un camí al mig de la muntanya, la cosa més desesperada i perillosa que he vist en ma vida. Era el cor de la nit. Més que espantats, estem esfereïts. Per la meva part preferiria anar-hi a peu allà on s'hagués d'anar. Mirant cap avall tot era una timba que si el camió bolcava no es parlaria més de nosaltres. Mirant cap amunt, tot era muntanya i cel i pedres que semblava que volguessin caure. Tota la nit, tira i para. Hem passat Cardó, una carretera dolenta i perillosa per la muntanya. S'ha començat a fer de dia. Ja era hora! Els camions han començat a baixar i hem comprès que havíem arribat al cim de la muntanya i que baixàvem en direcció a l'Ebre.

S'ha començat a veure el riu i l'altra part, on ja hi ha els feixistes, ens han dit. S'ha vist un poble a l'altra part: Xerta. Els camions han parat. Diu que més avall no s'hi pot anar perquè està batut per l'artilleria enemiga. Ara tot és quietud. Una altra nit sense dormir, seran 3”.

“9 de setembre. Hem agafat els nostres trastos i avall, per aquell camí que és batut per l'artilleria. Poc feia que caminàvem que ja ens han començat a tirar i ens hem amagat on hem pogut, com els conills. Entenem que veure trànsit de camions ha inspirat recel a l'enemic. La broma ha durat mitja hora o tres quarts. Després hem tornat a

emprendre el camí fins a arribar en una barraqueta que hi havia en un oliverar. Diuen que Tivenys és a mitja hora d'aquí.

Ja era hora que poguéssim reposar. M'he estirat a terra tan llarg com sóc. El meu company Pujol ha fet el mateix (hem fet 12 o 14 quilòmetres més des de Cardó fins aquí). Portem 114 quilòmetres recorreguts, amb tres dies i tres nits sense dormir. Ho he dit a l'amic Pujol. Ell ha contestat:

—Aquesta gent ens volen matar.

—Si això dura, bé prou que ho aconseguiran.

Ens hem preparat un llit per dormir a dins de la barraca amb l'amic Pujol, a base d'un somier i sacs de palla. Ha vingut la nit i no pensàvem en altra cosa que dormir. Tants dies sense escriure a casa". 10 de setembre. Avui han marxat tres parelles de **camillers** al lloc avançat de cura del batalló. Hem vist un combat d'aviació al damunt de Fatarella, que ha estat una cosa horrorosa". 12 de setembre Estàvem escrivint a l'ombra d'una olivera i han passat unes dones de Tivenys:

—Què feu per aquí, nois?

—Si mireu, hem d'escriure a casa.

—Sou de lluny?

—De Sant Sadurní d'Anoia.

—Casats?

—I amb fills i tot.

—Això és terrible.

—I vosaltres, d'on sou?

—Ai, fillets, de Tivenys, aquest poble d'aquí baix que no hi podem estar perquè cada dia el bombardegen.

—I on us esteu, doncs?

—Ai fillets... en barraques a la muntanya fins que això s'acabi.

—Demà fos l'hora —hem dit nosaltres.

—Ja sabem on és Sant Sadurní, ja. Els nostres homes havien treballat a la bòbila del Serra¹⁰.

—Prou, prou.

—Que tingueu bona sort.

—Igualment”.

“ 14 de setembre. Aquest matí he tingut tres cartes. En una la meua companyia em notifica que el meu entranyable amic en Ricart Suriol, casat amb la meua cosina Roser, amb un fillet que tenen ja (tots dos són de Can Cartró) ha mort al front. He tingut un gran disgust. Maleïda guerra!”.”15 de setembre. Avui ha vingut el barber de la brigada a tallar-nos els cabells”.”16 de setembre. A la tarda d'avui hem anat a Tivenys a cercar somiers. Exposant la pell a cada moment. He parlat amb uns amics d'Olesa de Montserrat i d'Hostalets que anaven amb la 84 Brigada”.

“Diumenge, 18 de setembre. Aquest vespre hem anat a recollir fruita a les hortes del peu de l'Ebre, a prop de Tivenys. Es comprèn que, tot i anar amb la més gran cautela, els de l'altra part ens han sentit i ens han tirat un seguit de morterades que ha durat la broma més de quinze minuts. Em creia que no en sortiríem vius. Anàvem

¹⁰ Una de les bòviles properes al casc urbà. Aquesta en concret estava ubicada a l'actual Parc de la bòbila.

quatre o cinc. Ens hem hagut de tirar a terra i deixar passar la tempesta. Hem quedat mig colgats de terra, per marxar després arrossegant-nos per terra. He dit:

—Sabeu què, nois? El Magí, mai més.

Hem passat per un finell que hi passa el canal de la dreta de l'Ebre per sota, i a mig lloc hi ha com una palanca feta de ciment armat que permet passar pel damunt de l'aigua. L'espant sofert, no ens treu ningú de damunt nostre". "19 de setembre. Hem passejat aquesta tarda amb el sergent Bienvenido. A la nit ens han vingut a trucar i hem hagut d'anar a enterrar un soldat mort que ens han portat. Trista sort, la d'alguns homes..." "20 de setembre. Avui hem enterrat dos nois. Un era d'Algesires i l'altre tenia la mà tallada per una bala explosiva. Es comprèn que tenia la mà al damunt del pit perquè la mateixa bala li ha fet un forat que li anava al cor". "21 de setembre. Aquest matí he acompanyat un malalt a l'ambulància, el milicià de la cultura Puntonet. Era un mestre de Barcelona. Ha estat evacuat". "22 de setembre. Aquesta tarda hem fet o, millor dit, anàvem a fer dues fosses per enterrar-ne algun que ens portessin. Nosaltres mateixos? Qui ho sap. Hem hagut de deixar-ho estar per força".

Aquesta era la visió global del moment que tenia el corresponsal britànic Henry Buckley¹¹ des del bàndol republicà: "La bona notícia a la República aquell estiu de 1938 era que, a la fi, s'havia aconseguit formar i forjar un veritable exèrcit, capaç d'enfrontar-se amb dignitat al de Franco. La mala notícia és que no hi havia res per menjar. En altres paraules, teníem bons soldats, però amb armes escasses i pocs aliments.

11

Vaig estar uns quants dies a Madrid aquell estiu i vaig comprovar que la situació havia empitjorat ostensiblement des de l'última visita que hi havia fet. La ració diària que es distribuïa a la gent eren unes quantes mongetes amb un tros de pa. A l'agost va començar a funcionar la línia de tren que unia la capital amb València via Tarancón.

Però el menjar que arribava des de València també començava a escassejar i amb prou feines servia per aprovisionar l'exèrcit de quatre-cents mil homes que la República tenia a la zona centre. Era com si la població de Madrid hagués encongit, i era clar que la situació no es podia prolongar indefinidament.

A Barcelona, les coses no anaven pas gaire millor. Els trens de rodalia que en sortien cada dia anaven plens de gom a gom de gent que de vegades pujava al sostre dels vagons per no quedar-se a l'andana. Sortien de la ciutat cada dia a la recerca de menjar. No portaven diners a sobre, sinó pastilles de sabó, sobres de sucre, paquets de cafè... productes que els pagesos necessitaven. Es tractava, en molts casos, de noies joves que anaven a pobles petits o llogarets per mercadejar aquells productes. De nit, les veies tornant amb un sac de patates penjat de l'esquena, caminant quilòmetres per agafar el tren de tornada a l'estació més propera. I quan a la fi apareixia el tren, havien de lluitar per pujar-hi, o de vegades anaven penjades a les escaletes, amb el sac de patates balancejant darrere seu. Però allà no conclouïa la seva odissea. En algunes ocasions, els avions feixistes que havien estat bombardejant el port es dirigien cap a aquells trens per descarregar-hi les bombes i municions que els havien sobrat, i els viatgers saltaven i corrien espordits buscant refugi. I si aquelles noies aconseguien tornar a casa amb el sac de patates aconseguit tan laboriosament, tampoc no podien dormir tranquil·les: el més probable és que les sirenes sonessin una vegada i una altra alertant de nous atacs aeris, a vegades fins a cinc o sis vegades en una nit.

La producció de material de guerra a les poques fàbriques que la República tenia a Catalunya era lenta i laboriosa. En primer lloc, perquè les fàbriques eren objectius militars i estaven contínuament amenaçades per l'aviació

enemiga, de manera que la feina s'havia d'interrompre amb freqüència. En segon lloc, perquè no hi havia prou electricitat. En tercer lloc, perquè la dinamita i altres materials explosius amb què es fabricaven les bombes venien de fora i entraven sempre de contraban. Per a aquests menesters solien utilitzar el port de Vallcarca —petit i ben protegit—, situat al massís de Garraf, al sud de Barcelona. A l'empara de la nit algun mercant solia arribar a aquest port diminut, sovint amb bandera anglesa o procedent del nord d'Àfrica. En un tres i no res es procedia a descarregar la preciosa mercaderia i el vaixell, si encara no l'havien detectat, continuava el viatge per la costa. Encara faltava transportar aquella càrrega de dinamita tan perillosa fins a la fàbrica de bombes i municions. Es pot comparar aquesta odissea amb les facilitats que se li donaven a Franco, que rebia als ports del nord d'Espanya les bombes empaquetades a Colònia o Hamburg, sense que ningú no s'atrevis a interceptar aquells vaixells que solcaven el mar del Nord.

Un oficial de l'exèrcit em va explicar que la partida d'obusos per a morter que van rebre a l'Ebre era defectuosa, de manera que els morters republicans amb prou feines van funcionar en aquella batalla, excepte quan es feien amb un arsenal d'obusos abandonat per l'exèrcit nacional. Podríem dir el mateix dels avions que es fabricaven a la República, que depenien de certes peces que es fabricaven fora d'Espanya, o sigui que la producció es podia detenir durant setmanes a l'espera d'aquelles peces.

Un altre article que escassejava a la República era el sabó. Ja sé que pot no semblar objecte de primera necessitat, però la neteja jugava un paper important a la moral de la tropa, així com de la població civil. El cert és que el greix per fabricar sabó es destinava a les fàbriques de material de guerra.

Les finances de la República també començaven a flaquejar. El mes de febrer de 1936, abans de començar la guerra, el Banc d'Espanya tenia unes reserves d'or, plata i bronze estimades en uns tres mil milions de pessetes. Dic estimades perquè el preu de l'unça d'or variava considerablement per aquelles dates. A més d'aquestes reserves, el

govern havia aconseguit dipòsits bancaris i propietats de gent considerada hostil a la República. Finalment, havia demanat als ciutadans que es desprenguessin de tots els objectes d'or que posseïssin en un últim intent de redreçar les finances. El que passava és que les despeses de l'Estat augmentaven a velocitats astronòmiques. Les assegurances dels vaixells estrangers que arribaven als ports espanyols s'havien multiplicat per cent, a causa dels riscos que havien de córrer per arribar a la República.

Jo tenia la impressió que l'Estat encara disposava de diners, però la provisió de fons començava a esgotar-se. Calculava que en aquells dos anys i escaig de guerra, la República havia gastat una quantitat que rondava els quatre mil milions de pessetes. S'explicava perfectament si tenim en compte les quantitats extravagants que pagava pel material de guerra que comprava, molt del qual no arribava mai a la seva destinació o acabava en mans de l'enemic o al fons del mar. Les finances de la República començaven a flaquejar i se sentien rumors que estava temptejant un préstec a l'estranger. Fos com fos, la veritat és que la República havia estat en guerra durant dos anys sense demanar l'ajuda de ningú, la qual cosa tenia una importància política enorme, perquè significava que no estava hipotecada amb cap país.

Les finances del general Franco eren molt més sorprenents, tot i que he de confessar que no tinc dades fidedignes per contrastar el que diré i em serveixo de simples conjectures. Franco estava en desavantatge respecte de la República perquè no disposava de les reserves d'or del Banc d'Espanya. Aparentment, la seva provisió de fons consistia en les provisions dels seus propis seguidors i de les propietats confiscades en territori nacional. Però, malgrat la seva aparent debilitat econòmica, resulta que la pesseta de Franco—la pesseta que s'expedia en territori nacional— assolía una cotització molt més alta que la republicana. Cada lliura esterlina es canviava per cinquanta pessetes de Franco, al canvi oficial, i per cent, al mercat negre. Al mateix temps, cada lliura esterlina es canviava per cent pessetes

republicanes, al canvi oficial, i per tres-centes o quatre-centes al mercat negre. Però la raó veritable de la fortalesa financera de Franco era que no funcionava amb diners reals, sinó amb crèdits. Quan va concloure la guerra espanyola, un diari italià va xifrar el deute de Franco respecte al seu país en dos mil milions de pessetes. No tinc ni la més remota idea de si aquella xifra s'acostava a la realitat, però quedava clar que Franco havia viscut del crèdit durant tot el conflicte.

La quantitat de moneda que circulava a Espanya en començar la guerra ascendia a uns cinc mil milions de pessetes, i en finalitzar la contesa havia augmentat a set mil milions, només en territori republicà. La inflació de la pesseta en aquest territori es devia, en gran mesura, a l'espectacular increment de la paga tant dels soldats com dels obrers. Un soldat de les forces republicanes rebia deu pessetes diàries i a l'exèrcit de Franco, cinquanta cèntims diaris. La gent a la República portava molts diners a la butxaca i era freqüent sentir algú preguntar en una botiga: "Què teniu per vendre?".

Però la inflació no era suficient per explicar la devaluació de la pesseta republicana. Es podia deure també al fet que moltes persones riques s'havien passat al territori nacional amb grans quantitats de pessetes republicanes que canviaven a qualsevol preu. És possible també que Franco, que va posar en circulació una nova moneda, tragués al mercat internacional grans quantitats de les antigues pessetes de la República. Fos pel que fos, el cert és que la pesseta republicana es venia a preu de saldo fora d'Espanya.

Però la raó més important d'aquesta devaluació de la pesseta als mercats internacionals és que ningú ja no apostava per la República. Els diners no parlen, però escolten, escolten aquelles persones que tenen el poder en un determinat país. Si Londres o París haguessin pres mesures contra la intervenció d'Itàlia i Alemanya a la guerra espanyola o, simplement, haguessin permès l'obertura de la frontera francesa perquè la República es pogués

aprovisionar, els diners haurien escoltat, haurien pres nota, i la pesseta republicana hauria pujat com l'espuma. Però el que es va sentir va ser el silenci còmplice de les dues potències, i els diners van prendre nota d'aquell silenci i van apostar, amb tota la lògica del món, per la pesseta de Franco.

Suposo que els meus lectors ja deuen estar farts que torni a aquest assumpte una vegada i una altra. Potser és que, d'alguna manera, em sentia culpable, sobretot cap al final de la guerra, quan veia aquella gent cansada, famolenca i amb el món sencer en contra, i encara em miraven com si jo, o el meu país, poguéssim fer alguna cosa per a ells. Jo parlava cada dia amb desenes de persones als tramvies, als trens, als cotxes que ens portaven al front; parlava amb soldats, amb diplomàtics, amb partidaris i amb detractors de Franco, i sempre vaig tenir la certesa que, per a la immensa majoria de persones, la lluita per la República i el seu règim de llibertats havia valgut la pena. Es queixaven molt de tot el que ocorria, de tant que patien, però mai de la causa per la qual lluitaven. I aquesta lluita, que avui sembla definitivament perduda no només a Espanya, sinó també a fora, no hauria estat debades; d'això n'estic totalment segur. Perquè a Espanya es van plantar unes llavors que germinaran de nou, encara que no sàpiga dir ni quan ni on.

L'admiració que tenia envers la República i, sobretot, envers la fe que la gent encara hi tenia, no m'impedia de veure el costat més fosc del règim. Em refereixo, per exemple, al vaixell **Uruguay**, atracat al port de Barcelona i amb quatre-cents presoners nacionals a les bodegues. Suposo que a molts se'ls aplicava el "tercer grau" per obtenir-ne la màxima informació, a banda que estaven sotmesos al bombardeig de la seva pròpia aviació. L'**Uruguay** no contribuïa, precisament, a donar gaire bona imatge de la República. De totes maneres, cal dir que en aquells últims mesos de la guerra no passava res semblant a la barbàrie que es va desencadenar quan es va iniciar la contesa. A Barcelona, per exemple, vaig assistir a unes quantes sessions de l'anomenat Tribunal del Poble, compost per un magistrat i dos civils,

que s'ocupava de casos de **deslleialtat a la República** i de traïció, i em va semblar que s'hi feia justícia, si bé hauria preferit que s'hagués actuat amb menys celeritat i amb més temps per aportar proves, trucar a testimonis i dictar sentència.

Però aquell estiu de 1938 era conscient, sobretot, del tremend patiment humà que causava aquella guerra. Em va parar pel carrer, en veure'm amb pinta d'estranger, una viuda per preguntar-me per la guerra i per saber quant trigarien les tropes de Franco a entrar a Barcelona. Després em va explicar que al seu marit l'havien matat «els rojos» els primers dies de la revolució, i per això volia saber quan entrarien “els seus” a la ciutat. Vaig arribar a l'hotel i la cambrera volia que li expliqués els últims triomfs de l'exèrcit republicà. A ella, la Falange li havia matat els dos germans. Els havien assassinat a Pamplona poc després de l'alçament.

Al front, les coses eren més simples perquè tot es reduïa a l'enfrontament entre dos exèrcits.

Jo hauria preferit que aquell enfrontament hagués estat més equilibrat; que les forces en lliça haguessin tingut les mateixes possibilitats per aconseguir la victòria final. L'exèrcit republicà tenia motius per estar orgullós de l'ofensiva que havia llançat a l'Ebre. No era pas cap broma, creuar aquell riu de més de cent metres d'ample, cabal molt important — fins i tot a l'estiu— i corrent força ràpid. Per dificultar encara més l'operació, els marges del riu eren escarpats.

La nit del 25 de juliol, l'avantguarda de les tropes republicanes va creuar el riu nedant i en combat cos a cos va sorprendre les tropes nacionals que es trobaven a l'altra vora. Molt de pressa, es van construir pontons amb barques grans perquè el gros de l'exèrcit creués el riu, i en cosa de quaranta-vuit hores les forces republicanes ocupaven posicions clau a les muntanyes que van des de Mequinença, on el Segre s'ajunta amb l'Ebre, fins a Miravet, de manera que s'obria un front d'uns seixanta quilòmetres. Traçava un arc entorn a l'Ebre que arribava al màxim diàmetre al voltant

de Gandesa, a uns quaranta quilòmetres del riu. Aquesta localitat no es va tornar a ocupar, sinó que l'exèrcit republicà va prendre posicions als turons que la rodegen pel nord-est.

Així començava el que després s'anomenaria la "batalla dels observatoris". Des de les muntanyes, els republicans podien seguir pas a pas els moviments de l'exèrcit nacional. Les tropes dels nacionals, sobretot les del general Yagüe, van trigar força dies a situar-se en un front que s'estenia al llarg de seixanta quilòmetres. Franco, tan tranquil i meticulós com sempre, no tenia pressa a iniciar la contraofensiva. Després d'una discussió amb el seu alt estat major, expliquen que va exclamar: "No entenen la meva estratègia; no l'entenen. Tenim la flor i nata de l'exèrcit republicà tancat en un espai de trenta-cinc quilòmetres i no ho entenen!".

Hi va haver una temptativa, per part de les Brigades Internacionals de francesos i d'alemanys manats pel comandant Hans¹², de creuar el riu a Amposta, justament on forma el delta. Segons la informació que vam rebre de Burgos, hi van morir tres-cents brigadistes, cent es van ofegar i tres-cents més van ser capturats pels nacionals. Ben bé semblava una maniobra de distracció de la República per impedir que Franco desplaqués les tropes d'aquell sector cap a la part més alta del riu, on tenia lloc la veritable ofensiva. En qualsevol cas, aquella acció va ser un èxit total, i al cap de molt poques hores l'exèrcit de la República es va fer fort a les muntanyes de l'altre costat del riu.

L'èxit de l'atac s'explicava perquè va ser molt ràpid, com en el cas de l'assalt de Líster a Terol. Només amb unes quantes metralladores de Franco ben situades a l'altre costat del riu n'hi hauria hagut prou per impedir el creuament d'aquell exèrcit de cinquanta mil homes i, com a mínim, dues-cents peces d'artilleria. Encara era més sorprenent saber que l'operació havia estat executada per oficials que, en la gran majoria, eren amateurs, és a dir, no havien rebut formació en una acadèmia militar.

¹² El comandant alemany de les Brigades Internacionals Hans Kahle.

No era el cas del cap d'aquella acció, el coronel Modesto, un madrileny baixet però molt dinàmic que havia passat tres anys a la Legió, on va aconseguir la graduació de caporal. Fuster de professió, havia actuat diverses vegades com a enllaç sindical i, com tants d'altres, va fugir a Rússia després del fracàs de la vaga revolucionària de 1934. Igual que Líster, a Moscou havia rebut l'educació militar que s'impartia a tots els "revolucionaris" que arribaven de països estrangers. Líster també formava part d'aquella ofensiva. A ell i al seu Cinquè Regiment li van encomanar el flanc sud, i del flanc nord se'n va fer càrrec el jove Tagüeña, que tan bon paper havia fet a Xerta en resistir durant dues setmanes l'avanç de la Divisió Littorio a l'ofensiva nacional del mes de març.

Com ja he assenyalat, aquella ofensiva no em semblava bona idea, tenint en compte l'estat d'extrema debilitat de la República. Però la decisió política l'havien pres el general Rojo i el gabinet de Juan Negrín, i no tenia res a veure amb la brillantíssima execució d'aquella operació llampec i amb l'ocupació de posicions fermes de l'exèrcit republicà mentre esperaven la contraofensiva dels nacionals.

En cosa d'hores, l'aviació d'aquests últims començava a bombardejar, sense fer gairebé ni un descans, els ponts de barques per on havia passat l'exèrcit republicà. Des del matí fins a la nit, l'aviació de Franco destruïa els dos marges del riu. Un observador va comptar fins a cent seixanta aparells seus a l'aire al mateix temps, de manera que es podia fer poca cosa per molestar-los. Les bateries antiaèries de la República eren poques i estaven molt espaiades al llarg d'aquell front, i els escassos caces que tenien amb prou feines podien fer efecte en aquelles esquadrons de bombarders nacionals que a vegades reunien fins a cinquanta aparells. Malgrat tot, la tasca de l'aviació nacional no era tan senzilla com podria semblar. S'ha calculat que necessitaven, de promig, unes cinc-centes tones de bombes per destruir un d'aquells pontons, cosa que en pessetes equivalia a la fotesa de vint milions. Per molt que els aviadors de Franco afinessin la punteria, continuava sent un exercici molt difícil encertar un pont amb una bomba. També cal dir que els

republicans feien el que podien per despistar els pilots nacionals. Havien construït falsos pontons fets de corda i roba en diferents punts de l'Ebre que aconseguien enganyar els nacionals, els quals els contemplaven des de l'aire i els frotejaven a pler. Penso que tot el que els bombarders han guanyat últimament en velocitat ho han perdut en la precisió en el tir, perquè la bomba s'ha de deixar anar molt abans i el marge d'error és, per tant, molt més gran.

Els nacionals van obrir les comportes de diversos pantans d'afluents de l'Ebre als Pirineus, amb la qual cosa el corrent del riu va escombrar molts d'aquells pontons. Però ni l'aviació enemiga ni les crescudes de l'Ebre eren capaces de derrotar l'entusiasme d'un equip d'enginyers que s'encarregava de construir aquells ponts improvisats i de substituir els destruïts per nous ginys que s'havien inventat.

Parlant de l'Ebre, no puc deixar d'explicar una anècdota que ens va ocórrer a un grup de corresponsals quan miràvem de creuar-lo. Volíem entrevistar Enrique Líster, que ocupava posicions a l'altre cantó del riu amb la seva divisió. Vam pujar a una barca quatre corresponsals de premsa: Vincent Sheean, Herbert Matthews, Ernest Hemingway i jo¹³. En plena travessia ens vam adonar que el corrent arrossegava la barca cap a les restes d'un pont que l'aviació nacional havia destruït i que teníem risc de naufragar entre aquella runa. I si hi afegim els aparells nacionals, que ens passaven pel damunt, es comprendrà que la nostra posició no era gens còmoda. El soldat que remava no tenia gaire idea del que feia, així que Hemingway el va apartar d'una manotada, es va asseure al seu lloc, va empunyar els remes i va començar a remar amb fúria fins que vam arribar a l'altra vora. Aquell escriptor americà era així: posava el cor en tot el que feia, tant si es tractava d'ensenyar a uns milicians a emplaçar un peça d'artilleria com de fer sortir d'un mal pas un grup de col legues incauts.

¹³ També hi éren el fotògraf Robert Capa i el comandant de les Brigades Internacionals Hans Kahle.

La batalla de l'Ebre, que va començar el mes de juliol, no conclouria fins al mes de novembre. La República hi va perdre deu mil homes i cinquanta mil van resultar ferits abans que el front cedís a l'avanç de les tropes nacionals. Aquestes xifres donen una idea, per si soles, de l'heroisme d'aquell exèrcit que va resistir impàvid fins i tot quan sabia que ja no li quedava cap pont dempeus per emprendre la retirada —si exceptuem el de ferro a Móra d'Ebre, que miraculosament va sobreviure a tots aquells bombardejos.

Crec que una de les pèrdues més importants que va patir l'exèrcit republicà durant aquella llarga batalla va ser la de les Brigades Internacionals, que s'havien incorporat a la 35ena Divisió sota les ordres del coronel Medina. A Espanya hi va haver uns dotze mil brigadistes, i m'imagino que al front de l'Ebre n'hi devien combatre uns cinc mil. La decisió de prescindir-ne la va prendre el doctor Negrín quan va anunciar, davant l'assemblea de la Societat de Nacions, que la República havia decidit retirar tots els voluntaris estrangers de manera unilateral, és a dir, sense esperar la mateixa mesura per part de Franco. Barcelona els va fer un comiat calorós i impressionant el 28 d'octubre, quan els brigadistes van marxar per última vegada per les avingudes principals de la ciutat. Allò semblava el principi de la fi. Uns quants dies després moria a Palma de Mallorca el germà pilot del general Franco. Aquell home que havia apostat per la República abans que es declarés i després s'havia afegit a l'exèrcit nacional moria abans de veure entrar les tropes nacionals a Barcelona”.

En una data inconcreta a l'entorn del 20 de setembre, el soldat Joan Formosa Estragués es disposava a retirar-se de la primera línia de la batalla de l'Ebre: “[...] les nostres unitats, vull dir el què quedava de la 27ena Divisió vàrem ser rellevats per la 9a Brigada de la 11ena Divisió. Dels 10000 homes que vàrem entrar a l'Ebre, només uns centenars, un miler o un miler i mig tirant llarg en sortíem després de dos mesos de lluita. A l'estació de Móra d'Ebre ens van carregar en uns quants camions i a la matinada següent ens van descarregar a Sarroca. Allí

tots ens vàrem deixar caure en un paller fins que el cos ens va dir prou. Sarroca era un poblet agrícola. Despertar-nos en pau, poder banyar-nos quan vulguéssim, dedicar més temps a matar polls i puces, ensabonar-nos i canviar-nos de roba després de pràcticament dos mesos de portar la mateixa... era una nova vida. Però a finals d'octubre¹⁴, les nostres diguem-ne unitats, vàrem participar de nou en una petita ofensiva a Serós, amb l'objectiu d'alleugerir la pressió de les forces enemigues a l'Ebre [...]"

El 22 de setembre, a Monturgull, prop d'Artesa de Segre, el soldat republicà Josep Esteve Ràfols es disposava a viatjar a l'Ebre: "[...] vam sortir amb una caravana de camions en direcció a Reus on vàrem arribar sense novetat. Allí els camions van carregar de gasolina i seguidament vàrem emprendre el viatge fins a Móra d'Ebre. Al llarg del recorregut ja observàvem nombrosos vols de l'aviació amiga que anava i venia de l'aeròdrom de Valls. Ens acostàvem a la tragèdia estrenyent-nos els uns contra els altres. Vàrem arribar espantats però sense novetat a les dues de la tarda, instal·lant-nos en una pineda als afores de Móra d'Ebre. Allò ja no era una població, sinó un munt de runes causades per l'aviació enemiga. Ens varen subministrar menjar fred i a més una bona ració de vi, galetes, pastes i uns mitjons i unes espadenyes. Després de descansar una estona va arribar un motorista que feia d'enllaç i es va donar l'ordre de travessar el riu.

Era el 22 de setembre de 1938, a les quatre de la tarda, quan vàrem travessar l'Ebre camí del front, en columna d'un en un i amb algun interval, per la passarel·la instal·lada allí ja que els ponts havien estat destruïts. Quan vàrem passar per un poble en runes recordo unes pobres dones que plorant ens deien: Pobrets xicots. Tants i tant

¹⁴ En realitat la batalla de Serós va esdevenir entre el 7 i el 22 de novembre. El XXII Cos d'Exèrcit republicà ocupà ràpidament Serós, Aitona i Soses, però no va poder penetrar més enllà. La contraofensiva franquista arrencà el dia 19, ocupà Serós i enllaçà amb el batalló que, isolat, encara defensava el cap de pont. Del cap de pont de Serós partí l'atac principal de l'ofensiva franquista contra Catalunya (desembre del 1938). La batalla de Serós va ser immortalitzada pel fotògraf Robert Capa en un dels seus reportatges més dramàtics.

contents que marxeu i tants pocs que tornareu !. Els soldats quan tenen uns moments lliures es prenen la vida en broma, cantant alegrement, encara que a vegades el cor plori i pateixi.

Caminant per la carretera de la Fatarella ens trobàvem moltes ambulàncies que anaven i tornaven. Jo entenia que més enllà sen's acabarien els cants i els acudits que ens explicàvem. Ja percebíem clarament el soroll del combat i en els turons propers ja veiem les explosions blanques del projectils, igual que núvols innocents que s'esfumaven, però que portaven la destrucció i la mort. En el cel blau ese barallaven els ocells d'acer com les orenetes buscant una pressa. Vàrem arribar a un camp ple de forces que descansaven ajagudes al terra. Vàrem fer el mateix i embolicats només amb una manta ens va semblar que passàvem una nit meravellosa sobre un bon matalàs. Al dia següent ens vàrem donar un bon menjar: cafè amb llet, galets, xocolata i codonyat. Després d'haver-nos rentat la cara i els peus per alleugerir el cansament ens van organitzar agregant-nos a la 16 Divisió, 37 Brigada de maniobra de xoc, que érem les que allí estaven estacionades. Quan ens vàrem adonar que ens havíem agregat a la Brigada d'**El Campesino** ens vàrem veure perduts, perquè sabíem que aquest personatge era un carnisser.

Vàrem estar un parell dies per allí que ens varen servir per aprendre que era la por, ja que teníem constantment l'aviació enemiga observant-nos i llençant-nos freqüentment alguns projectils que malauradament van encertar de ple a alguns dels nostres pobres companys [...] Emprenguérem la marxa a la nit, en direcció desconeguda per a nosaltres. Malgrat que no ens ho havien dit, intuïem que avançàvem cap a primera línia. Vàrem acampar en una pineda per a camuflar-nos a la vista de l'enemic i de l'aviació. Vàrem dormir com uns troncs, un cop ens vàrem treure de sobre la càrrega que arrossegàvem. Vàrem passar la nit admirablement, i quan es va fer de dia vàrem esmorzar cafè amb quatre galetes . Immediatament després va començar el turment, ja

que ens vàrem adonar que 12 grans avions bombarders avançaven en direcció a nosaltres . Vàrem donar la veu d'alarma i just a temps d'estirar-nos a terra i gairebé sense respirar, vàrem escoltar els xiulets impressionants de les bombes i a continuació les explosions. A uns 200 metres s'alçaven unes torres de terra i fum. Quan ens en vàrem adonar els nostres cors es van eixamplar una mica ja que vàrem comprendre que els objectius de les bombes no érem nosaltres, sinó unes bateries pròpies que des posicions una mica allunyades disparaven contra l'enemic [...].

Va arribar la nit i quan tothom dormia es va donar l'ordre : tothom en peu! , seguit de la instrucció de que agaféssim la manta i el fusell ja que d'un moment a l'altre teníem de dur a terme un cop de ma contra l'enemic. Ho vàrem fer immediatament intentant controlar el pànic i esperant que d'un moment a l'altre l'ordre d'atacar. Vàrem passar tota la nit, ara sí, ara no, amb el resultat que vàrem passar la nit en blanc sense moure's de lloc [...] Vàrem passar el matí del 27 de setembre sense particularitats, però vàrem notar alguna cosa extraordinària, ja que els vols de reconeixement eren mol més freqüents i els bombardeigs mols més intensos. Es van establir combats aeris amb una gran esquadreta de caces republicans i després d'un gran combat vàrem comprovar que en queien alguns d'incendiats, sense poder identificar de quin bàndol eren perquè van caure molt lluny. En el cel s'enfrontaven com orenetes i no els podíem reconèixer tampoc a tanta alçada. Es podien escoltar forts troteigs i l'incessant soroll característic de les metralladores. Quan ens van sobrepassar alguns tancs vàrem comprendre que s'estava lliurant un fort combat allí mateix.

Nosaltres ja ens havíem mentalitzat quan a les 12 del migdia va arribar l'ordre de preparar-nos per a fer front a l'enemic el qual havia trencat les línies i avançava cap a nosaltres. Mentrestant els nostres oficials tenien reunions

en el lloc de comandament del Batalló. Nosaltres estàvem molt nerviosos doncs ja teníem el **fandango**¹⁵ a sobre. Allí mateix la batalla no s'aturava i els nostres companys resistien amb valentia les onades de tancs, d'aviació i els obusos de tots els calibres. Els nostres, gairebé sense fortificacions i amb poca aviació, disposaven de bombes de mà i armes automàtiques i mantenien a ratlla a les forces marroquines que atacaven. Ens vàrem reunir les quatre companyies del Batalló i ens disposàvem a traslladar-nos al punt del tomàquet¹⁶, però els nostres comandaments no es varen adonar que totes les nostres forces humanes havien de transitar per un indret on érem visibles per als nostres enemics. Aviat vàrem rebre les conseqüències d'aquest error: l'artilleria enemiga ens va localitzar i immediatament vàrem escoltar també el brogit de l'aviació. En un primer moment no sabíem si els avions eren dels nostres o no; però quan els vàrem poder veure, de seguida vam endevinar que aquella esquadrada de 12 bombarders que avançava contra nosaltres era enemiga. I això no era tot, ja que per sobre dels bombarders hi havia una gran quantitat de petits caces que, comparats amb els bombarders, semblaven puces al costat d'escarabats.

Amb la por al cos ens vàrem protegir com vam poder en les irregularitats del terreny, però ens trobàvem en un punt crític ja que justament el bombardeig ens havia enxampat en el moment de travessar un riu gairebé sec i allí la nostra visibilitat era total. De seguida van començar els xiulets de les bombes i simultàniament les explosions eixordadores que, per la terra que ens queia a sobre, deduïem havien explotat molt a prop. Mentrestant l'artilleria no cessava de disparar-nos amb més precisió.

Els dotze bombarders un cop van haver descarregat totes les bombes se'n van anar, afortunadament sense provocar cap víctima. La meua companyia es va refugiar en unes coves prop del riu, originades per la depressió

¹⁵ Expressió col.loquial que indica perill.

¹⁶ Expressió col.loquial que equival al nucli principal d'un conflicte.

del terreny. Quan ja no creiem que tornessin els bombarders vàrem identificar un altra esquadreta de 6 aparells al davant i 6 més al darrera amb el soroll estrepitós dels seus motors que demostrava que portaven una càrrega que fabricada per la ma de l'home servia per a la seva exterminació. Què rara és la humanitat! Els nostres cors es van tornar a encongir i al soroll dels xiulets de les bombes i les torres de pols i fum s'hi van afegir gemecs i ais de dolor, d'angoixa i crits de desesperació. Aquesta vegada havien encertat de ple, descarregant la seva criminal càrrega sobre aquells infortunats cossos, que, sense cap culpa, s'havien vist arrossegats a la guerra. Els ocellots, després del seu sinistre atac i en mig de les malediccions dels supervivents se'n van anar. Fou aleshores quan ens adonàrem de la magnitud de la tragèdia [...] Van morir tots els comandaments del batalló, a excepció del tinent ajudant, del comandant, del comissari i del capità. Una companyia que s'havia camuflat a la llera del riu va ser escombrada: 112 van morir i només 9 es van salvar. En una altra companyia hi va haver 60 baixes, entre morts i ferits; i a la nostra només hi van haver 10 baixes.

Immediatament ens vàrem dedicar a traslladar els ferits, primer als que semblaven més greu, portant-los amb mantes talment com si fossin lliteres a un col·lector de la propera carretera on es va instal·lar el botiquí. Mentre els traslladàvem vam tornar a sentir el soroll de l'aviació, la qual cosa va provocar una gran desmoralització, una desbandada general i l'abandó dels ferits. Els nostres oficials que havien sobreviscut, pistola en ma, ens van obligar a tirar enrera per recollir els companys ferits mentre a l'horitzó veiem avançar l'esquadreta enemiga. En aquell moment vaig pensar que si ens metrallaven no sobreviuria ningú. La nostra sorpresa va ser majúscula quan de sobte aquells avions van donar mitja volta i s'allunyaven, mentre 30 caces republicans apareixien en escena i es mantenien sobre les nostres posicions mentre retiràvem els ferits. Aviat van arribar les ambulàncies per

emportar-se els més greus primer i els altres després. Al Batalló vam tenir aquell dies 182 baixes, entre morts i ferits. Va ser el bombardeig més desastrós de tots els que vaig viure durant els gairebé tres anys de campanya.

Vàrem quedar sense comandaments i els que havíem sobreviscut del Batalló vàrem retornar al punt de partida anterior al bombardeig. Una de les seccions es van endarrerir ja que es va quedar a enterrar les víctimes mortals de la desfeta. Amb una pala van fer un petit forat i sota un pam de terra van col·locar uns cossos que en els darres moments de les seves vides havien pronunciat als noms de les seves mares, fills....Quan ens van tornar a organitzar, sense treva, vam sortir el mateix dia en direcció diferent però sempre en paral·lel a la línia del front. Vàrem arribar a un barranc i van donar ordres d'aturar-nos. La primera cosa que vàrem fer va ser buscar algun refugi ja que, del contrari, quan es fes de dia, l'aviació ens exterminaria. Vàrem estar buscant uns refugis naturals per les rodalies però sense èxit. No ens va quedar més remei que fer-nos-els nosaltres amb pales, pics, matxets i plats treballant sense descans. Amb quin afany treballàvem les 5 hores tots, sense distinció de classes i galons! Sabíem per experiència què representava aguantar un bombardeig a pit descobert. Allò sí que era treballar per a guanyar-se la vida! Després de 5 o 6 hores, quan es feia de dia, no ens passava res més pel cap que la por a l'aviació. I llavors precisament ens van ordenar abandonar aquell indret deixant enrera aquells refugis sense estrenar. Ens vàrem adonar de seguida que no ens allunyàvem, al contrari, ja que els trets del front s'escoltaven cada vegada més clars i propers. Per alguns d'aquests llocs ens havíem de tancar el nas perquè hi havia animals en descomposició i algun infortunat **mulero** víctima de la guerra [...] Durant aquesta marxa vàrem començar a patir els efectes de la set, ja que menjant sempre en fred la set es fa notar més. En aquest recorregut que vam fer de dues o tres hores no trobàvem ni un trist rierol fins que, a l'arribar a uns refugis, vam trobar un petit llac on un xofer estava rentant unes rodes de cotxe. Nosaltres, sense mirar si l'aigua era o no era neta, ens vàrem llençar

a beure. Els oficials ens van sermonejar però tant ens fotia morir reventatst que de l'impacte d'una bala. Al menys mentre bevíem hi trobàvem gust, encara que, tot sigui dit, l'aigua era més negra que el vi de Cariñena”.

“Va arribar l'1 d'octubre i en fer-se de dia l'aviació i l'artilleria enemigues van començar a bombardejar la nostra segona línia mentre que de la primera ens arribava el soroll dels tiroteigs i de les explosions del combat. Els enllaços van portar l'ordre de preparar-nos i ens van proporcionar municions i bombes de ma. A la una del migdia sortíem dels refugis per atacar. L'enemic havia reprès l'ofensiva que s'inicià el 27 de setembre , que els nostres soldats havien fet fracassar, i nosaltres, amb l'ai al cor, vàrem avançar en formació de combat en direcció als companys que resistien a primera línia. Quan l'enemic s'adonà de la nostra presència , ens etzibà una infranquejable barrera d'artilleria que no vàrem tenir més remei que traspasar mig drets i mig arrossegant-nos per terra. Allí va començar de debò el combat ja que quèiem sota el foc de les armes enemigues. La nostra missió era ocupar una cota (muntanya petita) que dominava la carretera general de València, prop de Corbera. Per assolir aquest objectiu calia, primer, travessar la carretera per una zona batuda per les metralladores enemigues i l'artilleria lleugera (tancs); i segon, ocupar la cota situada a l'altra banda de la carretera, defensar tota la zona i tancar el pas a l'enemic. Els que ja érem veterans compliríem a la nostra manera les ordres rebudes fent honor a aquella dita catalana que aconsella “saber nedar i guardar la roba”, malgrat que en aquella operació molts companys nostres, tot i la seva experiència, hi van deixar la pell.

Avançàvem en guerrilla intentant evitar els obusos que queien, anant de forat en forat. Allí mateix va morir un amic meu de la lleva del 42 d'un tret a l'estómac. Vàrem anar avançant fins que vàrem arribar a la rasa de la carretera d'uns dos metres d'alçada. Allí estàvem protegits del foc enemic. La resta el batalló també avançava darrere nostre. Ara ens havíem d'enfrontar amb la part més difícil i arriscada, travessar els 8 o 10 metres de la

carretera i córrer uns 200 metres fins a situar-nos darrera la cota indicada, des d'on ens seria molt més fàcil pujar fins el cim del turó. Començava a fer-se fosc i vàrem menjar mig **chusco** i una mica de codonyat, protegits pel talús. Però vet aquí que en aquells moments va arribar l'aviació enemiga i ens vàrem refugiar a l'interior d'una claveguera de la carretera. El bombardeig no va provocar cap víctima. Després el capità, pistola en ma, va obligar a dos grups de la primera secció que, amb el fusell a l'esquena, pugessin el marge i fen zig-zag travessessin la carretera, sobre la qual van quedar quatre cadàvers. De la segona tongada sota les ordres del comissari de la companyia en van matar dos o tres. Finalment vam passar nosaltres, produint-se només una víctima. Ens vàrem refugiar tots en el talús de l'altra banda de la carretera des d'on només ens calia córrer uns 200 metres sota un tiroteig com jo no havia vist mai. Va arribar la nostra aviació just en aquell moment, metrallant i bombardejant les posicions enemigues. Aleshores vàrem aprofitar aquella ocasió per començar l'assalt a la cota, però, quan ens trobàvem a meitat de camí l'enemic va reaccionar d'immediat. Creia que allò era la fi del món. Prou que la nostra artilleria ens ajudava, prou que avançàvem convenientment protegits darrere dels nostres tancs, però crec que aquesta estratègia ens perjudicava ja que l'enemic concentrava el foc artiller sobre els tancs causant encara més baixes. Teníem d'arribar com fos a la cota abans de fer-se fosc del tot per evitar que durant la nit els enemics l'ocupessin. De dia els resultava impossible ja que en una cota propera hi teníem forces pròpies que els haurien aniquilat. Però ara ens fregien ells a nosaltres. Tot i així era imprescindible per tal de dominar la carretera general de Gandesa.

Des del talús de la carretera vàrem avançar entre pols, explosions i ais dels companys als quals els **camillers** anaven recollint i portant endavant. Haurien d'esperar a la nit per ser traslladats al punt avançat de socors. Els pobres que havien mort, van quedar escampats per aquell indret que els havia tocat en mala hora. Patíem una set

horrorosa i quan trobàvem un cep amb raïms negres madurs, encara que estiguessin plens de pols i de fum, ens els menjàvem amb molt de gust. Saltant de forat en forat i sortejant els xiulets dels projectils, vàrem arribar exactament sota la cota. Aleshores, en fer-se de nit, el foc s'aturà. Després de recuperar una mica les forces vàrem començar a ocupar la cota amb molta precaució perquè estàvem situats molt a prop de l'enemic i podia ser que ens el trobéssim a dalt. Vàrem col·locar les baionetes als fusells i quan els primers exploradors van confirmar que no hi havia perill, va pujar la resta de la tropa. Després de situar escoltes en els llocs estratègics [...] a mitjanit va arribar l'ordre d'abandonar la posició ja que quan es fes de dia ens podrien aniquilar fàcilment. Ens van traslladar a un camp que a nosaltres ens semblaven molt més perillosos que la cota en qüestió. Però els estrategs de les guerres prenen les seves decisions, bones o dolentes i donen ordres que cal complir encara que comportin el sacrifici de moltes vides humanes.

Entre nosaltres comentàvem que si el nou dia l'havíem de començar allí, ho passaríem molt malament i acabaríem pitjor encara, ja que ens trobàvem dins un camp d'una gran extensió de vinya i oliveres i pla com la ma. L'enemic quan ens localitzés ens demostraria la punteria de la seva artilleria i els seus tancs i la seva artilleria ens visitarien, però eren ordres i calia complir-les. Vàrem decidir cavar uns forats individuals fets a pròpia mida. Eren les tres de la matinada i em trobava treballant com mai havia treballat en aquella hora, amb les úniques eines que la baioneta i el plat per treure terra. Vaig fer un forat de dos metres de llarg i dos pams de profunditat. Amb quin afany vam treballar aquella bona estona amb l'objectiu de poder defensar-nos, o donat el cas, salvar la vida ajagut a dins evitant així ser trepitjat per un tanc, com en alguna ocasió havia ja esdevingut. Per sort o per desgràcia, quan es va fer de dia ens va arribar l'ordre de marxar i vam sortir d'allí dues companyies. Entre nosaltres comentàvem on ens portaven; els uns deien esperançats que endarrera i uns altres que a descansar.

Vàrem arribar a una posició desconeguda, però ben protegida per forces amigues i vàrem deduir que les havíem de rellevar. Per les cares demacrades que feien ja vàrem veure que havien sofert molt i quan es va fer de dia aviat i vàrem examinar la posició ja vàrem comprendre que es tractava d'un indret que havia sofert molts bombardeigs i hostilitats per part de morts i armes automàtiques. A banda i banda de la trinxera es veien retalls de roba plens de sang. Ens havien conduït a un lloc de perill extrem i els nostres cervells van començar a pensar en l'altre barri¹⁷. Allò era horrible ! Allí hi moriríem tots aquell mateix dia ja que tots els turons propers més alts que el nostre estaven ocupats per l'enemic i si ens atacaven seria inútil la resistència ja que estàvem rodejats. L'armament amb què comptàvem era només una maquina metralladora i un fusell automàtic, abundant bombes de ma i el corresponent fusell individual, del tot insuficient per mantenir els tancs a ratlla, per batre l'aviació, defensar-nos dels morters i de la nombrosa infanteria. Allò era terrible ! Després de dos anys de guerra, de salvar molts obstacles en circumstàncies molt difícils i de sofrir tota mena de calamitats pròpies de la guerra, ara, quan ja semblava que s'acostava el final, quan ens semblava albirar l'aurora de la pau, al menys per a les nostres vides, tot ho perdríem ja que era suïcida resistir les onades de tropes protegides per tota mena de material bèl·lic. Perquè cal dir que l'enemic lluitava amb tots els recursos de la guerra moderna: la nombrosa aviació, la ràpida artilleria, tancs [...] tot i així, molt sovint, la nostra infanteria mig desbaratada encara infligia derrotes a l'enemic, com va esdevenir a les memorables serres de Pàndols i de Cavalls, on els nostres companys van resistir durant dos o tres mesos les onades de requetés, falangistes i moros.

“ [...] Els soldats d'infanteria que defensàvem les nostres posicions eren molt astuts. Esperaven l'enemic sense donar senyals de vida, degudament protegits, i quan el tenien a 50 metres, seguint les ordres del capità,

17

engegaven les armes automàtiques, disparaven els fusells i llençaven les bombes de ma que tenien en abundància provocant la retirada de l'enemic mentre els cossos d'aquell pobres soldats quedàvem escampats pel terra o enganxats a les filferades. Si, dic pobres soldats, perquè encara que fossin enemics, eren igual que nosaltres; tenien mares, esposes i fills i quan la seva sang es barrejava amb la dels nostres era igual de vermella i brillant”.

Així doncs, a les 10 del matí de 3 d'octubre de 1938, instal·lats com explicava en aquella perillosa cota, van començar com de costum els vols i bombardeigs de l'aviació, l'artilleria a tot el sector de Corbera, fins que van arribar a la nostra posició. Primer va passar l'aviació, però no ens van bombardejar perquè estàvem massa a prop dels enemics, però els morters i l'artilleria no descansaven. Immediatament després les metralladores enemigues van destrossar la cresta de la trinxera i les espitlleres, i els sacs de terra protectors. Era impossible treure el cap. Vàrem sentir uns xiulets d'uns obusos que passàvem per sobre on érem en direcció a les posicions enemigues: eren els nostres. Molts d'aquells obusos explotaven a l'aire, però allò era insuficient perquè l'enemic va abandonar les seves posicions i es van llençar a l'atac contra les nostres. No ens atrevíem a treure el cap per sobre la trinxera, un company que ho va fer va caure amb el crani destrossat. Allò era horrorós ! Algú, probablement el nostre oficial, va cridar que ens atacaven amb tancs, el sergent pistola en ma, ens va obligar a aixecar el cap i defensar-nos. En direcció on érem nosaltres pujaven sis tancs amb la infanteria al darrere. Vàrem disparar el nostre fusell metrallador, però els companys que es van atrevir a disparar els seus fusells varen caure víctimes del foc intens que ens feien des de les trinxeres de les cotes contràries. Ens trobàvem encerclats, no podíem defensar-nos dels tancs [...] tampoc ens podíem retirar perquè les ordres obligaven a resistir. Per tot això li vàrem preguntar a l'oficial que calia fer.

L'enemic continuava l'atac i ja escalava la cota. Els tancs seguien pujant. Va ser en aquell moment quan ens vàrem adonar que ens atacaven forces mores . Maleïts, pensàvem, sort en teniu de que no puguem treure el cap ja que no arribaríeu a dalt. El nostre oficial, pistola en ma, ens va obligar a disparar, però els que ja portàvem anys i mesos d'experiència li vam dir que era impossible defensar-nos, ja que si causàvem baixes als moros, quan aquests ocupessin la cota, ens destrossarien, com ja ho havien fet abans ells i els legionaris al front de l'Ebre. L'experiència ens indicava que si durant l'assalt patien baixes, rarament feien presoners, sinó que els mataven a cops de matxet. L'oficial va ordenar a dos germans molt joves de la Jana (Castelló de la Plana) que estaven encongits en un racó morts de por, que s'alcessin i comencessin a disparar. Els dos es van posar a plorar i l'oficial, amb sang freda, els va matar amb la seva pistola. Aquell fet va provocar molta indignació entre tots els companys i volíem matar l'oficial. De cop i volta es foc enemic es va aturar i en mig d'una gran cridòria els moros ens van assaltar. Aquells moros eren homes petits i completament negres, cap d'ells era blanc. A cops de culata es van fer els amos de la situació, Nosaltres , alguns morts de por i uns altres plorant i suplicant , ens vàrem amagar a l'interior dels forats del refugi, dins les mateixes trinxeres .

Mai no podré oblidar el que vaig presenciar. Vaig veure a aquells salvatges clavant les baionetes als companys que s'havien rendit amb els braços enlaire. Si no fèiem res, després ens tocaria a nosaltres. L'oficial va pujar dalt la trinxera i quan es disposava a escapar-se va caure sota el fon d'aquells criminals. Podíem intentar sortir i fugir , però segur que ens descobririen i els eliminarien, però al menys faríem tot el mal possible. Vàrem agafar les bombes de ma i mentre baixàvem trinxera avall, amb el rerafons dels crits dels negres i els gemecs de dolor dels que eren assassinats, just en el moment en que ens disposàvem a llençar les bombes, vàrem sentir una veu autoritària eque en castellà va dir : **¡Atrás cobardes!**. Era un alferes espanyol que pistola en ma va obligar als

moros a aturar la seva acció. Encara que també era un enemic, aquell home em va salvar la vida d'una mort horrible. Immediatament, els moros manats per l'alferes ens van desarmar en mig d'una cridòria que no era gens satisfactoris. Ens vam maleir i empènyer i quan vaig lliurar el meu fusell, un d'ells em va clavar una bufetada. Així va ser com vaig entrar a l'Espanya Nacional el 3 d'octubre de 1938.

Després de dos anys de guerra, de recórrer fronts, de trobar-me en situacions extremes, privacions i humiliacions (i també, perquè no dir-ho, d'algun bon moment) va acabar allí a l'Ebre per a nosaltres la vida de campanya. I allí va començar una altra vida, lluny de la família, tractats de qualssevol manera en aquells anomenats camps de concentració de mala memòria. En més d'una ocasió hauríem preferit un dia de guerra al front rodejat de tots els perills, que un minut en el camp de presoners, on el maltractament, la fam, la humiliació i la misèria eren el nostre de cada dia”.

El dia anterior va esdevenir la mort a l'Hospital de campanya de Bot (Terra Alta) del soldat nacional Jeroni Parera Rosell. Allí s'havia desplaçat provinent de Vistabella del Maestrat (Castelló) ben bé al costat de la muntanya del massís de Penyagolosa, el pic més alt de la província després de participar en l'Ofensiva de Llevant. Va morir arran els enfrontaments de la seva unitat franquista, sota les ordres dels generals Camilo Alonso Vega i Alfredo Galera Paniagua, amb les forces del tinent coronel republicà Enrique Líster.

Magí Parera seguia a Tivenys, on el 23 de setembre va escriure al seu diari: “ Hem tornat altra vegada a provar de fer dues fosses i ho hem hagut de deixar altra vegada. Quina enyorança sento per casa, que deuen estar collint”. “24 de setembre. La tarda d'avui l'hem passada fent dues fosses. El sergent ens ha fet canviar de lloc i les hem pogut fer”. “Diumenge, 25 de setembre. A la premsa hem llegit que Alemanya ha envaït militarment Txecoslovàquia, davant de l'oposició militar d'aquest país. Què passarà?”. “26 de setembre. Avui han vingut la

secció de morters a provar una arma d'aquesta naturalesa amb el comandament del batalló al davant, a prop de la nostra barraca. Apuntaven a una barraqueta d'un camp a prop del nostre. Al tercer tret l'han tocat pel mig. Ha quedat desfeta. Estarà content, aquell pagès, quan la guerra s'haurà acabat...". "1 d'octubre. Avui hem enterrat un noi de Jaén. Quan l'hem ficat al clot, no sé com ni de quina manera, estava despullat com el dia que va néixer". "6 d'octubre. Avui ha vingut la dona del censor del batalló a visitar-lo. Són d'Igualada. A la nit han anat a dormir en una barraqueta a prop de la nostra". "7 d'octubre. Aquest matí mentre ens estàvem al davant de la nostra barraca han passat el censor del batalló i la seva dona, que han fet nit a prop de la nostra estada. Mentre passaven ens anàvem mirant i després tots rèiem per sota el nas".

"13 d'octubre. Avui he tingut un disgust molt gran. Hi ha un xicot de Terrassa que és *camiller* de companyia que cada dia comunica amb els "feixistes". Avui de bon matí ja ha tornat a començar la cridòria. Hom era a la *xabola* del tinent a dibuixar, ja que allà no hi ha ni fosc ni mosques. Han començat a parlar-se amb els de l'altra part del riu:

—*¿Qué tal, José?*

—*Bien, ¿y tu, Pedro?*

—*También. ¿Quieres que nos bañemos?*

—*Venga.*

—*No tiréis, que todos somos españoles.*

—*Vosotros tampoco.*

En sentir tot això no he pogut resistir la temptació de sortir de la *xabola*. He quedat que no sabia si era veritat o bé somiava. De la nostra part, tots els homes a dalt de la trinxera, hom també. A l'altra, feixistes deien, també, i anaven apropant-se, amb l'intent de banyar-se. No havia vist mai els altres de tan a prop, cara a cara. Què passarà? Una cinquantena d'homes s'han apropat i una veu ha dit:

—*No tirar muchachos, no tirar. Lo sentiría por mi chica. A mi, todo me da igual.*

—*No tengáis miedo* —ha dit un dels nostres—, *nosotros también vamos a bañarnos.*

—*¡Viva la paz! ¡Viva! ¡Muera la guerra!* —deien tots.

Fins i tot jo em penso que he cridat. I ha començat un a tirar-se a l'aigua i un altre i un altre. Els que saben de nedar s'han ficat riu endins i els que no, amb aigua fins al genoll s'han anat rentant. El fet és que hi havia a l'aigua i drets a cada part un centenar d'homes entre tots. Això ha durat deu minuts, al cap dels quals han començat a sortir de l'aigua uns i altres i a eixugar-se amb la tovallola:

—*Hasta otro día. Adiós* —deien ells.

—*Salud.* D'aquí tres o quatre dies ja hi tornarem —deien els nostres, mig rient.

—*¡Viva la paz!*

—*¡Viva!*

Hom diria que això no pot ser. Els homes no som homes. O bé no passa allò, o bé no passa això. Encara no havien entrat tots a llurs posicions que ha sonat un tret, i després d'un, dos. Tots hem corregut a ficar-nos a la trinxera,

nosaltres i ells, i ha començat un tiroteig espantós que ha durat més de dues hores. M'he ficat tan prompte he pogut al meu lloc a dintre del túnel. Què havia passat? Al cap de poc, ha fet cap el comandant i el finent ajudant:

—¿Qué ha pasado aquí? ¿Quién se ha bañado? ¿Quién ha sido el que se ha tirado al agua? ¡Me cago en Dios, si lo sabré!

Ha marxat i ha tornat al cap de pocs moments amb el finent de la *xabola* on hom estava:

—Diga usted, teniente, quiénes han sido los que se han bañado.

—Oh... es que...

—O lo dice o lo fusilo aquí mismo —li ha dit, amb la pistola a la mà.

I ha començat a dir noms:

—Más, más había. Usted es el sargento de esta sección y tiene que saberlo. El hombre que hallándose ante el enemigo no tiene valor de disparar, yo le pego tres tiros en la cabeza.

I el sergent, tremolant, ha començat a dir més noms:

—¿Y usted lo ha consentido? Vengan todos estos conmigo y usted también. No sé como las pasarán.

I han marxat. No he tingut ganes de dinar, no he tingut ganes de sopar. Al vespre, el *cabo* Carceller ha pres el nom de tots els que estàvem drets a la trinxera que no ens hem banyat. Hom també hi era. Mare meva, quina angúnia!".

Des que Josep Esteve Ràfols va caure presoner dels nacionals el 3 d'octubre a prop de Gandesa, va iniciar un llarg periple que el portaria tres dies després al Campo de Concentració de Prisioneros de Guerra Nuestra Señora de la Merced, a Pamplona. L'explica així a les seves memòries: "Custodiats per les forces marroquines ens van traslladar a les seves línies del front i allí ens varen lliurar soldats espanyols. Abans però ens van desvalisar tot el que portàvem de valor. Els moros, i també els altres, s'apropiaven del que no era seu. Ens van prendre polseres, estilogràfiques, carteres, jaquetes de cuir...A mi, després de prendre'm la cartera i la ploma estilogràfica em volien prendre la jaqueta de cuir, però m'hi vaig oposar. Per sort un oficial espanyol no els hi va donar permís.

Escortats altra vegada per soldats espanyols, ens van portar al centre de comandament del Batalló on hi havia molts presoners iguals que nosaltres. Un comandant ens va prendre la filiació i ens va interrogar sobre les nostres unitats i els nostres oficials republicans. Després ens van deixar tranquils dient-nos que a les 4 marxàrem cap a la reraguarda. Els soldats espanyols que ens vigilaven ens deien que estàvem de sort ja que per a nosaltres la guerra s'havia acabat. Ens deien : Ara anireu als camps de concentració i des d'allí, els que aconseguen prou avals, a un batalló de soldats treballadors. Nosaltres, de moment, no sabien ben bé a què atendre'ns ja que la por ens tenia atordits i no sabíem com les gastava aquella gent. A la nostra zona ens havien explicat que en aquesta feien afusellaments em massa i altres atrocitats. El moment de més incertesa va ser quan ens van obligar a col·locar-nos davant un talús tots els presoners de la mateixa cota. Ens vàrem situar d'esquena al talús i vàrem notar que la sang no ens corria per les venes. Ens van ordenar que ens alineéssim i vàrem témer el pitjor quan vàrem veure que a uns 100 metres hi havia emplaçada una metralladora de cara a nosaltres. Tots vam pensar que ens anaven a afusellar. Però no vàrem tenir ni temps de pensar què podíem fer per sortir de l'atzucac, ja que un sergent amb un llapis i una llibreta ens va preguntar un per un, el nom i els cognoms. Va comptar quants érem i

ens va dir que els 30 presoners aniríem amb ell a Gandesa. Crec que se'n va adonar que ens havia tret un pes de sobre per la forma com li responíem les preguntes que ens feia. Al cap i a la fi ens havia alineat només per a comptar-nos.

No ens deixaven parlar amb els soldats [nacionals] tot i que creiem que no ens odiaven, al contrari, ens van oferir un tros de pa i aigua. Cal dir que ells gaudien de molta més quantitat de menjar que els de la zona republicana. Malgrat la prohibició, vàrem poder intercanviar algunes paraules. Ens deien que estaven farts de tanta lluita; que uns i altres érem espanyols als quals la guerra havia dividit creant aquests odis, rancúnies i mort. Comentaven que segons els seus càlculs l'exèrcit nacional havia tingut ja 80.000 baixes en aquells indrets tant escabrosos de la batalla de l'Ebre i tot degut a que els rojos tenien bones metralladores i bombes de ma. Segons ells, després que la seva artilleria i la potent aviació bombardeguessin les posicions republicanes i quan es disposaven a assaltar-la, apareixíem els soldats republicans com si res, amb les nostres armes automàtiques provocant moltes víctimes. A les 4, acompanyats d'un sergent i alguns soldats vàrem marxar en direcció a Gandesa, travessant un bosc en el qual hi havia molta artilleria amb uns militars molt ben uniformats que ens van semblar italians o alemanys. Sota unes oliveres hi havia nombrosos tancs i carros blindats i vaig pensar que tot allò era un luxe comparat amb els recursos que tenien els de l'altra banda [...].

Quan vàrem arribar a Gandesa ens van tornar a comptar i passar llista i ens van agregar a un nombrós grup de companys que també eren presoners de guerra del mateix sector. Cada dia centenars de soldats republicans eren fet presoners o es lliuraven als nacionals. Ens van portar a un local bastant gran que quan hi vàrem arribar ja no hi cabia ningú més. Va ser allí on vaig començar a patir les primeres calamitats i sofriments de la vida de presoner. Tot i que el local era gran, hi havia tanta gent que ens era impossible moure'ns i a la nit no podíem

ajeure'ns a terra per poder dormir. Les nits eren terriblement llargues com corresponia al mes d'octubre. Ens donaven per menjar un ranxo fred (tonyina, sardines de llauna...) i un **chusco** de pa, que tot sigui dit, era gran i boníssim. Els dies que vàrem passar en aquell local van ser terribles. De gana no en passàvem, però patíem molta set. No ens donaven ni una gota d'aigua. Si ens podíem mullar una mica els llavis era perquè alguns companys, no se ben be com, havien pogut conservar les cantimplores i algun veí del poble o algun nen les anava a emplenar a una font propera. Només els que tenien la sort de poder veure d'aquelles cantimplores podien combatre una mica la set. Però érem tants els que estàvem esperant-les darrera aquella vidriera que quan un veí o un nen s'apropaven per lliurar-nos-les totes les mans les estiraven en totes direccions provocant , en moltes ocasions, que l'aigua acabes perdent-se per terra [...] Era tanta la set que teníem que en aquell local hi havia un pou amb molt poca aigua, i quan ja teníem la boca tant seca que gairebé no podíem moure la llengua, amb uns pots de llauna lligats a tres o quatre cinturons en trèiem una mica. Prou que sabíem que aquella aigua eren les escorialles de l'orina del lavabo, però no teníem més remei que beure-la.

Finalment ens van treure d'allí i ens van traslladar a peu fins a Bot¹⁸ , un poblet proper a Gandesa. Allí ens hi van tenir només unes hores. Ens van tornar a prendre declaració i ens van donar sopar, també fred. Vam sopar amb molt de gust perquè molt a prop hi teníem unes fonts i ens van donar llibertat per beure tota l'aigua que volguéssim. No us podeu imaginar quantes vegades vàrem beure i fins i tot vàrem posar el cap sota el doll d'aquella aigua pura i cristal·lina [...]. Després de prendre's declaració una altra vegada [...] vàrem marxar escortats per la Guàrdia civil cap a un poble proper del qual no recordo el nom i ens adonàrem que ens portàvem cap a una estació del ferrocarril per traslladar-nos a l'Aragó en un tren de mercaderies. Vàrem esperar tota la nit .

¹⁸ On havia mort feia dos mesos el soldat sadurninenc Jeroni Parera Rosell.

Feia un fred terrible, portàvem molt poca roba i no teníem mantes. Sort que vàrem pujar als vagons i els uns contra els altres vàrem escalfar-nos una mica. Finalment, a les 5 de la matinada, el tren emprengué la marxa amb direcció desconeguda. Per les estacions que vàrem travessar al llarg de moltes hores vàrem deduir que ens portaven a Saragossa, on arribàvem a mitja tarda.

Ens va fer formar en la mateixa estació, van passar llista i ens van agregar més escorta militar, i ens van fer pujar a uns autocars que allí tenien preparats. Teníem molta gana ja que no havíem menjat res des de la tarda anterior i encara sort que a l'estació de Saragossa un civil m'havia donat un bon tros de pa que em va saber a glòria. Vàrem passar pel pont sobre l'Ebre arribant a un camp de concentració anomenat de San Jaime. Allí no ens van voler perquè segons van dir estava ple de gom a gom. Aleshores, en els mateixos autocars ens van portar altra vegada a Saragossa, a la caserna de San Alfonso. Va resultar que també estava bastant plena. Abans de lliurar-nos als comandaments de la caserna van portar a passar llista. Ens van portar a una sala i els que no hi van cabre van romandre als passadissos. Ens van donar un plat i una manta per compartir. Una hora després ens van fer cafè, que tots esperàvem en candeletes, i ens van donar un **chusco** i una llauna de sardines. Com que ja era de nit, ens vàrem estirar sobre el mosaic gelat, tapant-nos de dos en dos amb una sola manta. La nit va ser interminable. Quan es va fer de dia altra vegada van passar llista, i ens van donar cafè amb llet, per cert, bastant bo. A les 10 es va presentar un brigada i ens va donar la benvinguda, fent-nos una elocució força satisfactòria [...] El dia 6 d'octubre ens van portar ben escortats fins a l'estació i en un tren especial de mercaderies vàrem emprendre el camí de Pamplona, on vàrem arribar a les set del matí. Una altra vegada passar llista i vàrem entrar al pati del gran Campo de Concentración de Prisioneros de Guerra de Nuestra Señora de la Merced, que abans havia estat una caserna. Allí ens van fer formar, ens van comptar, ens van escorcollar i ens van prendre tots els

objectes tallants, com petits ganivets, fulles d'afaitar...Després de fer-nos un seriós i enèrgic sermó ens van agregar per companyies, ja que aquell camp era ple de soldats presoners, la majoria de l'Ebre [...]. Aquest camp estava ple a vessar d'homes i si bé dia rera dia anaven arribant expedicions de presoners, també en sortien en direcció al camp de Miranda de Ebro, que és on tard o d'hora havíem d'anar a parar tots ja que era allí on es formaven les expedicions pe als batallons de treballadors.

El menjar que ens donaven al camp de la Merced era bastant bo. Ens donaven arròs barrejat amb llenties o codollell amb xoriço amb un gran pot de vi . Hi havia dies que també ens donaven amanida. No ens podíem rentar la roba i amb prou feines la cara, ja que l'aigua escassejava i no hi havia lloc indicat per a fer-ho. Per culpa d'això van començar a aparèixer els polls i les puces. Hi havia nits que no podíem descansar sobre aquell terra, tapats com podíem en prou feines amb una sola manta ja que no n'hi havia per a tothom. Les picades de la misèria ens fastiguejaven.

Tocaven diana a les 7 del matí es donaven cafè o aigua negra. Després, a les 10, venia un capellà i ens feia sermons o explicava la missa i a la una del migdia era l'hora de dinar. Aleshores baixàvem al pati del camp i ens feien formar, operació que durava mitja hora. Després ens llegien el *parte* diari de guerra, que encara continuava a l'Ebre. Immediatament començava el repartiment del *rancho*. Els darrers de la fila trigaven una hora i mitja en arribar i els més dèbils queien desmaiats a terra mentre esperaven el torn. Passàvem les hores monòtones a les companyies, uns estirats, uns altres llegint... només fèiem que pensar i pensar en les nostres famílies de l'altra banda del front sense saber què pensaven elles de nosaltres. Probablement ens feien morts perquè no els vàrem poder escriure. Un mes després d'ingressar al camp la Creu Roja Internacionals ens va oferir uns formularis que

costaven tres rals¹⁹ cadascun, però no teníem ni cinc cèntims de la zona nacional. Per sort vàrem poder vendre alguns objectes personals als guardians i gràcies a aquells formularis vàrem poder posar-nos en contacte amb els nostres familiars [...]

“ Després d’alguns dies van començar els maltractaments. Una de dues, o van canviar algun oficial o van rebre ordres de fer servir el fuet i el calabós. Ens van prohibir que parléssim en català dient-nos que érem uns gossos i n’ enxampaven un parant-lo li clavaven fuetades o puntades peu... Pel oficials del camp el fuet formava part del seu uniforme. Mica en mica la situació es feia insuportable, però érem presoners de guerra, ens agradés o no, i ens tractaven no com a presoners fills igual que ells de la mateixa terra, sinó com presoners negres o esclaus. La única paraula pietosa i consoladora era **!perros;** o allò de **rojo**. Entre les nombroses riotes i maltractaments que ens etzibaven em resisteixo a no citar alguns exemples que aquells homes humanitaris, servents de Déu i bons espanyols, van protagonitzar contradient els bons sentiments respecte els altres. Degut al poc menjar que ens proporcionàvem alguns joves reclusos anaven a fer cua davant la porta del saló d’oficials i de la guàrdia civil, on en algunes ocasions ens donaven el que els havia sobrat dels seus àpats. Si tenies la sort d’estar entre els deu o dotze primers de la cua el podia tocar alguna cosa. En una ocasió van rellevar la guàrdia civil del camp i quan va arribar l’hora de sopar van anar corrent per ocupar un lloc destacat d’aquella cua . El nostre sopar d’aquella nit havia estat escassíssim; ens havien donat per menjar quatre lleties i mig plat d’aigua i lògicament la cua era més llarga que d’ordinari. Allí estàvem esperant que sortissin els oficials, els guàrdies o els assistents amb les sobre de l’olla. Com que l’oficial també era nou , quan ens va veure ens va preguntar què hi fèiem allí. Algú li va respondre. En aquell moment van sortir els guàrdies i se’n van començar a riure de nosaltres,

¹⁹ Setanta-cinc cèntims de peseta

de les nostre cares, de la nostra misèria i de la nostre fam, dient-nos que els gossos mengen del que hi ha a terra i no en plats. Dit això l'oficial va agafar aquella olla i va llençar el que contenia al mig del pati.

Nosaltres, de moment, no vam saber com reaccionar, però instintivament ens vàrem llençar sobre les restes de menjar i amb les mans vam esgarrapar un tros de patata o un ós, que tot i estar ple de terra, quan ens els posàvem a la boca, ens semblava exquisit. Aquells homes indignes de l'uniforme que portaven contemplaven la pila de carn amuntegada a terra, empenyent-se i colpejant-se per intentar atrapar una engruna del que havia sobrat als botxins, es van posar a riure a riallades dient: *Mirad los rojos, son iguales que perros*. Nosaltres ens en vàrem anar amb la natural indignació, pensant que ens semblava impossible que hi pogués haver gent tant miserable, gent uniformada que presumia dels seus bons sentiments religiosos, que fessin aquestes obres tant vergonyoses i repugnants a costa d'uns pobres nois allunyats de tot calor familiar, i fatigats les peripècies de la fam i la misèria. Actes com aquest eren habituals en aquell camp de concentració. I encara n'hi va haver de pitjors, com les pallisses que donaven als indefensos presoners.

Un dia, estant a la companyia, va venir un escorta i va cridar pel seu nom a un company dient-li que es presentés immediatament al cos d'oficials. De què es deu tractar?, es va preguntar aquell xicot, ja que una ordre així no era habitual ni li feia gaire gràcia. Quan va arribar davant el tinent de la guàrdia civil l'informà que havia arribat una denúncia contra ell culpant-lo de persecuidor i d'haver detingut a gent d'ordre. El company va quedar paralitzat quan va escoltar l'acusació i va jurar que allò era fals. La guàrdia el va tractar de *rojo*, malvat, pegant-li una bufetada i preguntant-li si era o no era veritat. El xicot va respondre que ell no havia comès res del què l'acusaven i els altres li seguien preguntant el mateix maltractant-lo. Sempre responia negativament. Aleshores va venir la pitjor animalada. El van tancar en una habitació del costat en la qual hi havia un gran

crucifix penjant de la paret. Junt amb ells van entrar dos guàrdies amb un fuet i li van dir : *¡ Dínos que eres culpable o te despedezaremos!*.

Aquell jove ho va tornar a negar i aleshores, aquells dos homes amb l'ànima de hiena van descarregar varies vegades la fúria del fuet sobre aquell cos innocent fins que va quedar inert estès a terra. És trist haver de carregar amb les culpes que t'imposen sense raó, però si aquell xicot per salvar-se de la terrible pallissa s'hagués declarat culpable hauria anat directe al piquet d'execució. El company va quedar a terra estès sense alè davant del crucifix que havia estat testimoni d'un acte de brutalitat de certes persones que es disfressaven amb la fe de Jesucrist [...] El van portar a la companyia deixant-lo estirat al seu llit, és dir, a terra, sobre la manta. Feia llàstima veure'l. Tenia la camisa enganxada als solcs de les ferides de la pell causades per les fuetades. Quan li vàrem treure la camisa feia uns gemecs terribles. Vàrem fer bullir aigua i el vàrem curar amb una mica de grassa que ens van proporcionar els cuiners. Va estar molts dies entre la vida i la mort. Casos com aquest succeïen sovint. Per qualsevol motiu feien córrer els fuets, les amenaces i els insults i les paraules més amables que ens adreçaven eren les de *rojos* i *malditos*.

Això esdevenia a la majoria dels camps de concentració de *l'Espanya Nacional*, fam, misèria, pallisses i maltractaments. A diari ens feien explicacions i sermons uns capellans que venien de la ciutat amb aquest objectiu, dient-nos que tots érem germans i que encara que haguéssim perdut la guerra no érem els seus enemics i que amb l'ajuda de Déu tot aniria bé. Però nosaltres, maltractats per aquells homes que es deien d'ordre i creients no podíem acceptar aquells sermons de bon grat, al contrari, la fam i la misèria feia que creixés l'odi contra tota aquella gentussa.

Un altre dia en que el menjar també va ser molt escàs, a la tarda van instal·lar un altar amb espelmes enceses en un racó de la nostra companyia, amb la finalitat de que el capellà, com de costum, passés el rosari. Tothom estava de mal humor i mort de gana i gens predisposat a aguantar la farsa del sermó i de que tots érem germans. Els més atrevits, farts de tot plegat, van tirar a terra l'altar i ha haver de venir l'escorta a posar ordre. Ben mirat no ho havíem d'haver fet, però el que no s'ha trobat en circumstàncies com aquella no se'n pot fer càrrec. Ens trobàvem allunyats de les nostres famílies, plens de polls i puces, amb el cabell rapat, sempre amb barba, mig descalços, morts de gana i a més tractats com si fóssim esclaus. I a sobre haver d'aguantar que et vinguessin cada dia amb sermons dient-nos que tots érem espanyols, germans i que no hi tenia d'haver rancúnies entre nosaltres. Tot plegat era una farsa i per això va esdevenir aquell incident de l'altar que ens va costar pallises i un mes sense poder sortir de la companyia per passejar pel pati.

En una altra ocasió ens van ordenar que ens apuntéssim per a un intercanvi de presoners. Això volia dir que els que estaven disposats a tornar a la zona roja s'havien d'inscriure en una llista i serien bescanviats per presoners nacionals. Molts es van apuntar, uns pels seus ideals polítics, uns altres per sortir d'aquell infern ... jo també hi estava disposat però la consciència em va aconsellar de no fer-ho [...] Es van apuntar una bona colla i quan en van tenir prou van tancar la inscripció. Arribat el moment els van convocar a tots i els posar junts en un mateix departament. Allí va començar el seu particular calvari. Van ser conceptuats tots com veritables rojos, els van reduir la ració de menjar i els van fuetejar, tractant-los pitjor que a la resta. Quantes vegades he pensat que jo m'hauria pogut trobar com ells, havent estat enganyat d'una forma tant vergonyosa !”.

El 15 d'octubre Magí Parera Parera continuava a Tivenys fent de *camiller* i enterramorts. Explica al seu diari: “Avui he fet dos dibuixos pel *Periòdic Moral* del batalló i he parlat amb en Mateo, que és el sergent administratiu del batalló. És de Barcelona i som molt amics:

—Què, del fet d'aquí baix d'aquest dia?²⁰

—Home, n'hi ha sis de detinguts aquí a morters, que són els que es van ficar a l'aigua, que s'ha pogut saber.

—I de la llista dels de sobre de la trinxera?

—És molt llarga, ja ho veurem.

—Mira si hi sóc jo també, estava escrivint a la *xabola* d'aquell tinent i quan vaig sentir els crits també vaig sortir.

—Ja miraré si és que hi figures en aquelles llistes i t'esborraré el nom.

—T'ho agrairé molt, ja que no estic tranquil”.

“ 17 d'octubre. He fet un dibuix i l'he portat al *mando* del batalló, a en Mateo:

—Què hi ha de tot allò?

—Res absolutament.

“18 d'octubre. Ha vingut el sergent Bienvenido i m'ha mostrat una carta tota especial que ha fet a una de les dues xicotes que té, en disculpa. Resulta que s'escriu amb totes dues i va contestar-los una carta a cada una alhora, i a

²⁰ Es referia als que s'havien banyat al riu Ebre juntament amb soldats nacionals.

l' hora de ficar-la als sobres es va equivocar, i en el sobre de l' una hi va ficar la carta de l' altra, i ara ho ha perdut tot. Està disgustat, perquè a una d' elles la vol”.

“Diumenge, 23 d' octubre. Ha plogut tot el dia. Ja de nit, en veure que no havia vingut el carter, he demanat si em deixaven anar a cercar les cartes i hi he anat. Era vespre ja quan ha vingut a la nostra barraca per quedar-s' hi a dormir el milicià de cultura Puntonet, ja que allà on són ells amb el metge hi plou molt. Tots li hem dit que podia quedar-se. Durant la nit ha plogut més que mai i s' ha obert un forat a la teulada que donava al bell mig d' on dormia el Puntonet i l' ha deixat amarat com un ànec. No feia més que enrabiarse i nosaltres no ens hem pogut aguantar el riure. Una nit de broma a les espatlles del pobre mestre de Barcelona. L' endemà al matí estava que s' escorria”.

“24 d' octubre. Ha plogut molt tot el dia. No he pogut fer res de treball amb aquell dibuix. He donat tabac al cuiner que ens distribueix la minestra i ens ha donat menjar extraordinari. Es diu Sevilla i és un viciós pel fumar. Cap al tard ens han portat un sergent per enterrar amb el pit travessat per una bala. Hem preguntat com havia estat a un altre sergent que no el deixava, i ha dit:

—Molt senzill. Ja d' ahir, que tenim les trinxeres plenes d' aigua i tots n' estàvem avorrits. Ens hem posat d' acord amb els “feixistes” que hauríem de treure l' aigua de les trinxeres, ja que ells es trobaven igual i que ningú tirés. Tots estàvem traient aigua, nosaltres i ells. Els uns damunt de la trinxera, i els altres a dintre amb galledes. Es veu que ells han acabat primer que nosaltres i s' han posat a tirar com a desesperats, i aquest pobre ha rebut. Què els haig de dir jo ara a casa seva?

—Sou de molt lluny?

—De Barcelona. Junts vam marxar, i junts havíem anat fins ara. No vull que se li toqui cap *prenda*, i el vull embolicat amb aquesta manta, que és la seva.

—Veniu vós mateix —li ha dit el Bienvenido.

I junts hem marxat a enterrar-lo. En arribar a la fossa, estava plena d'aigua. El company del mort ha dit:

—I aquí s'ha de posar?

—Ja traurem l'aigua —ha replicat el sergent.

I ens hem posat a treure aigua i com més en trèiem més se n'hi posava altra vegada. Això ha durat fins que tots hem estat cansats i no hem tingut altre remei que agafar el pobre mort i posar-lo dins el clot amb més de tres pams d'aigua. Quin efecte més terrible, haver-lo de ficar allà dins com qui posa el bacallà en remull. Mentre hem estat amb tot aquest treball l'amic aquell no ens ha deixat mai. Plorava com un germà. Al mateix temps que estàvem fent tot això l'amic Bienvenido ha tingut la trista notícia de la mort del seu germà. Ha estat un tia de trasbals complet”.

“25 d'octubre. Avui ens han fet canviar la sanitat de casa. Ens l'han fet portar en una caseta a prop d'on anem a enterrar els morts. Ningú no comprèn el perquè”. “26 d'octubre. Mentre encara estàvem posant les coses amb ordre a la nova estada de la sanitat el meu amic Pujol ens ha portat la notícia que hem de marxar d'aquests contorns”. “27 d'octubre. Avui ens ha vingut l'ordre que hem de marxar, i tots hem preparat les nostres coses. A les deu del vespre hem marxat amb l'avís que hem de caminar tota la nit. L'amic Puntonet no ens deixa, sempre ve amb nosaltres. A punta de dia, al balneari de Cardó hem reposat, cansats i marejats (14 o 16 quilòmetres)”. “28 d'octubre. Hem caminat tot el dia. De Cardó a Rasquera, era gairebé migdia (7 quilòmetres). L'aviació ens ha

descobert i ens persegueix. Entre caminar i estar amagats per les brosses hem passat el temps. Hem arribat fins a prop de Perelló, en unes barraques i ens han dit que en aquest lloc hem d'acampar. S'ha fet entrada de fosc. Alguns s'han estirat per terra de cansats i capolats. Un dia i una nit de caminar sense parar. De Rasquera a Perelló (uns 18 quilòmetres). Amb un dia i una nit hem fet uns 40 quilòmetres”.

“29 d'octubre. Ja esperava que es fes de dia per poder transitar. He passat una nit desesperada de fred. Que terrible és la vida... Encara van arribant fusellers del trajecte d'ahir, descalços. N'hi ha que fan ara un pas, ara un altre, carregats amb tot l'equip a l'esquena. N'hi ha que ploren com nens. I no n'hi ha per menys.

He parlat amb una noia de Perelló que pregunta per un germà seu:

—I vosaltres no en sabeu res, d'un tal Tomàs Fornós?

—Ai, senyora, no sap a quina brigada era aquest noi?

—A la 95 també.

—I batalló?

—No me'n recordo en aquests moments.

—Així no farem res. D'aquí a Perelló mateix, és vostè?

—Sí senyor.

—Hi ha censura de guerra en aquest poble?

—A vegades sí, si hi ha tropa a la vora.

—Ho deia per si em podria tirar una carta.

—A propòsit. Demà vaig a Cambrils i li puc tirar allí.

—Vaig a fer-la —he explicat a casa que ens trobem reposant a prop del Perelló. Al cap d'una mica, li he dit:—
Tingui.

—Demà la tiraré.

—Gràcies”.

“Diumenge, 6 de novembre. Avui han vingut unes dones de Botarell a veure llurs homes. Les pobres han tingut un desengany perquè mentre elles eren allà amb ells ha vingut l'ordre de marxar. A l'entrada de nit tots disgustats. Hem marxat en direcció Perelló i Tortosa. Les dones aquelles s'han acomiadat dels homes a dintre del poble mateix de Perelló. Una escena que ens fa venir les llàgrimes als ulls a tots. Ja de matinada, hem arribat a un bosc a prop de Camarles, on ens hem acampat. Diu que hem fet uns 17 quilòmetres”. “7 de novembre. Ens hem traslladat a una casa senyorial de prop de Camarles. Hi havia instal·lat l'hospital de la 224 Brigada. És una casa que sembla un carrer. A la tarda en un departament ha tingut lloc un ball que semblava de festa major. He parlat amb el comandant Ribot i el comissari Salas Trias. Quin contrast més impressionant, els uns matant-se allà, no gaire lluny, i uns altres ballant aquí com si al món res no passés! Nosaltres ens hem instal·lat en un cobert dels pocs que hi ha. Estem de primera”.

“8 de novembre. A l'hora de llegir l'ordre del dia n'ha arribat una que el metge i el sergent l'han interpretat com que aquest darrer pot anar de permís a Barcelona, puig que el tenia demanat, i ha preparat tot el que necessitava i ha marxat. Li he donat una carta perquè la porti a casa. M'ha promès que hi aniria. Ja de nit, s'ha

presentat aquest sergent, tot disgustat. Un “control” de Tarragona li ha fet veure que el document que portava no era un permís tal com ell ens deia i es creia. Li han dit “*puede continuar el viaje hasta Barcelona, porque lleva este certificado del comandante de su batallón, pero esto no es un permiso a toda regla.*” Tots ho hem sentit molt i, ell més disgustat que nosaltres, ens hem posat a dormir”. “9 de novembre. Unes dones que estaven en unes casetes d’allà mateix m’han fet una sopa amb un ou. Una té el marit al front i tres criatures per mantenir. Pobra dona!” “10 de novembre. La vetlla d’avui l’he passada a casa d’aquelles dones, fent tertúlia. Hi ha una mare, que ha tingut notícia d’haver perdut un fill al front fa dos o tres dies, que fa esborronar de sentir-la”. “11 de novembre. Avui he anat a comprar ametlles en una masia que hi ha molt a prop d’aquesta torre on estem. He vist la dona del company Miserachs d’Igualada i hem parlat de la possibilitat de tornar un dia a veure’ns amb la meva dona. A ella li sembla que pot ésser i a mi també”.

“12 de novembre. Sembla talment que la guerra ni existeixi ara per a nosaltres. Una calma absoluta hi ha per aquí. Al matí hem anat a passejar vers la via, on hi ha dret de la torre un *apeadero* propietat de l’amo d’aquesta que diu que quan a l’amo li convé el tren s’hi para. Al vespre, ha arribat una ordre que ens diu que entre dues hores hem de ser fora d’aquí. És de nit, hem arribat a una caseta que hi ha en un camp d’oliveres de la part de dalt de la carretera que va a Tortosa. Uns dos quilòmetres”. “Diumenge, 13 de novembre. Avui de bon matí ens hem posat a fer una *xabola* amb el company Pujol. Quatre parets de pedra seca, barres, branca, lloses i terra per a la teulada. Ens ha quedat que encara que ploqui no ens mullarem. Altres companys ens han imitat. Avui m’han portat dues o tres cartes. A una em notifiquen a casa que han vingut fins a Cambrils amb la il·lusió de veure’m, per una carta que els vaig escriure els primers dies que érem a prop de Perelló, i una noia d’allí me la va tirar a Cambrils, però jo no els

deia que fos a aquell poble. Un malentès que m'ha costat un disgust molt gran. Amb tanta il·lusió que tenia que em vinguessin veure i ara, pensar que amb aquest desengany els dies que trigaran a tornar a sortir de casa...”.

“14 de novembre. Tot el dia ha transcorregut sense pena ni glòria. Al migdia, en companyia d'en Pujol, hem anat a passar l'estona amb una àvia que viu a amb dos fills (que encara no entren a quintes) en una barraca a prop de la nostra. Diu que vivia a Jesús i Maria i que van haver d'evacuar i van venir aquí en aquesta barraca d'aquesta finca, que és seva:

—Ja ho sabeu, nois, que heu de marxar aviat d'aquí?

—Altra vegada?

—Així m'ho ha dit el comandant.

—Això és terrible. No ens deixen estar tres dies enlloc.

—Jo no li preguntava res. A mi no em feu cap mal”.

“15 de novembre. Amb en Pujol hem anat a passejar a la carretera de Tortosa. Feia un sol que convidava al passeig. En una barraca de les tantes que hi ha abans d'arribar a la carretera hem vist una cosa que no havia vist mai encara. Un molí de moldre blat, construït eventualment. Unes moles de pedra picada per un picapedrer i la del damunt moguda per un animal. Surt una farina que està bastant bé. Coses de la guerra. Allí es veien les dones amb els sacs de blat i de farina a l'esquena. No m'he trobat bé. Un malestar general m'envolta”. “17 de novembre. Segueixo estant malament. El sergent Bienvenido ha estat cridat per anar a l'Escola de Capacitació Militar del Divuitè Cos d'Exèrcit, que està a Manresa”. “18 de novembre. Em trobo una mica millor. He anat a comprar un

pollastret a aquella àvia de la barraca. N'hi he donat 200 pessetes. Ella s'ha encarregat de matar-lo i em farà el caldo i cada dia aniré allà a menjar-m'ho". "19 de novembre. M'he tornat a posar malament. En Pujol prou em fa aigües d'herbes, però no hi ha res a fer. He anat a fer-me visitar:

—Si esto continúa, tendremos que evacuarte, Parera.

—No habrá para tanto.

—Ya lo verás.

—Paciencia.

—Es lo que yo digo".

"Diumenge, 20 de novembre. Si ahir estava malament, avui encara estic pitjor. Em conec que tinc febre". "21 de novembre. Avui m'he trobat pitjor que mai, he anat a veure el metge:

—Què hem de fer, senyor Torres?

—Pues mire usted, que va a ser evacuado.

—No hay otro camino?

—Hombre, con ocho días de estar conmigo, todo esto pasado. Pero yo no puedo hacerlo.

—Pues, que salga lo que salga.

—Le acompañarán hasta el puesto avanzado de una brigada.

I m'han acompanyat fins a l'hospital de la 224 Brigada, que és en aquella torre de prop de Camarles. He estat dues o tres hores en aquest lloc i després, amb una ambulància, m'han portat fins a l'hospital de Cambrils. Uns 55 quilòmetres de Camarles a Cambrils. En arribar en aquest lloc m'han fet treure la roba, absolutament tota, i després de desinfectar-me de cap a peus m'han embolicat amb una manta i m'han fet anar al llit. Al cap d'una hora m'han portat tota la roba i totes les coses meves ja desinfectades". "22 de novembre. Avui m'ha vingut a visitar el metge. Em fan el tractament de la grip. Tot marxa bé."

Feia unes dues setmanes que el general Franco s'havia instal·lat al castell de Raimat convertint-lo en el centre de comandament de les tropes nacionals. Hi va romandre un parell de mesos. La família de Manuel Raventós Fatjó es va veure obligada a instal·lar-se a la casa que allí, a la mateixa finca, havia construït el seu germà Lluís, el qual, aleshores seguia residint a Londres.

Josep Esteva Ràfols seguia empresonat al Campo de Concentració de Prisoneros de Guerra de Pamplona. Recordava així a les seves memòries el periple que va començar aquell 22 de novembre: "[...] ens van donar la notícia tant esperada de que teníem que abandonar el camp. Tots vàrem estar molt contents ja que ens semblava albirar una espurna de llibertat. I efectivament, a les 9 del matí, degudament escortats, 300 companys ens vam adreçar a l'estació del ferrocarril, pujant dalt dels vagons d'un tren de mercaderies, talment com si fóssim bens. Ens van portat al camp de Miranda de Ebro, arribant-hi el mateix dia a les 5 de la tarda [...] Aquest camp de concentració de presoners de guerra, s'havia creat per a organitzar els batallons de treballadors i precisament per això ens hi havien portat. Just arribar-hi ens van donar una manta nova, un plat, una cullera, una forquilla i una tassa. Ens van passar llista i ens van allotjar en uns barracons nous de trinca. El terra era de fusta, per protegir-se del fred, però com els havien acabat de construir eren gelats. Va arribar l'hora de sopar i ens van obsequiar

amb un plat de patates amb peix, De seguida ens vàrem adonar que aquell menjar estava molt més ben cuinat i era molt millor que el de Pamplona i per això els el menjàvem amb molt més fruïció. Els inconvenients del camp eren, a més dels locals gelats, que sempre hi havia un pam de fang i per anar a buscar el menjar i fer les formacions l'havíem de trepitjar. Anàvem mig descalços, sense roba d'abrigar. Els tres dies que hi vaig estar no va parar de ploure i se'ns mullava el menjar, que era el que més desitjàvem. Plogués o no el menjar no el podíem deixar passar ja que la gana i el fred eren els nostres principals turments. Al segon dia d'estar allí ens van pelar al zero, desapareixent els pocs cabells bruts que tots portàvem. A les nits, quan teníem de fer les nostres necessitats, teníem de pujar en una barca penjada que hi havia sobre l'Ebre. Quan es bellugava teníem por de caure al riu com de fet va esdevenir dues o tres vegades. Aquest va ser el cas d'un company del camp de Pamplona que es trobava molt dèbil i una nit, a les fosques, quan la barca va balancejar va caure al riu. Però què els importava en aquella gent un roig més o un roig menys! Millor, una boca menys a l'hora de menjar. Érem com un ramat humà, guardat pels gossos de pressa que ens assetjaven.

Al matí anàvem formats a hissar bandera amb fang fins els genolls. Després de cantar els himnes nacionals ens donaven una presa de xocolata. Els que havien conservat un tros de pa del dia anterior esmorzaven pa amb xocolata, sense cafè calent ni res que s'hi assemblés. I així fins l'hora de dinar. En els intervals entre àpat i àpat ens tancàvem al "corral" tapats amb les mantes i així passàvem les hores. El fred era horrible, amb la pluja constant, els cossos prims i la poca roba que teníem i que se'ns mullava la situació era insuportable. La meua roba d'abrigar era la següent: botes mig velles sense mitjons, pantalons, samarreta d'estiu, camisa i caçadora de couro. Sort que quan em van fer presoner no me la van prendre la caçadora! [...] Quina tristesa més gran! Hauríem donat mitja vida per trobar-nos en els nostres llits, junt amb les famílies i allunyats d'aquella vida d'humiliacions, de

maltractaments, de brutícia, de fam i de misèria ! Però les coses eren com eren i ens veiem obligats a deixar la nostra joventut de camp en camp i patir les calamitats i maltractaments més o menys propis dels presoners de guerra. Fins i tot hauríem preferit trobar-nos al front, exposant la vida a cada moment, que haver de suportar la vida de presoners en un camp de concentració, on, tot i que les bales no ocasionaven víctimes, els maltractes, les fuetejades i la fam eren molt pitjor.

Després de tres dies d'estada en aquest camp i d'haver-nos pres altra vegada la filiació, ens van donar la tant esperada notícia de que anàvem a ser destinats a un batalló de treballadors. Efectivament, ens van donar tres **chuscós**, dues llaunes de sardines i roba militar (uniforme, botes, mitjons, calçotets, samarreta, camisa, un **macuto** i cantimplora, tot de l'Exèrcit espanyol. No os podeu imaginar l'alegria que teníem ja que ens disposàvem a començar una nova vida ! Prou que hauríem de treballar, però disposaríem de més menjar, més neteja personal i més llibertat [...] Ens van encabir en un tren de mercaderies uns 40 homes i dos soldats d'escorta [...] Els rumors eren que ens portaven a Castelló o a Burgos, però les estacions que travessàvem vàrem deduir que anàvem en direcció a llevant [...] En una determina estació de la qual no recordo el nom, unes dones venien uns entrepans anant de vagó en vagó, Quines ganes teníem de menjar-nos-els ! Però el problema era que no teníem ni cinc i la boca se'ns feia aigua. Li vaig fer una proposta a una d'aquelles dones plantejant-li bescanviar la camisa blanca que m'acabaven de donar al camp de Miranda per dos entrepans. Quan la dona ho va acceptar, molts companys van fer el mateix i aquella dona se'n va anar amb un farcell ple de camises encara per estrenar. Després de dos dies i dues nits vàrem arribar a Castelló de la Plana, ciutat que feia temps que estava ocupada pels nacionals. En la part final del trajecte ens vàrem aturar en una estació en la que hi havia un tren carregat de remolatges. Uns quant vàrem saltar dels vagons per agafar-ne i atipar-nos. No us podeu imaginar la cuisó que

ens van provocar al coll i, com que no teníem aigua, va ser horrible. Seguidament en camions ens van portar a un petit poble anomenat Alcora²¹, distant uns 20 quilòmetres de la capital, on hi havia una companyia del 132 Batalló de Treballadors. Just a l'arribar ens van donar allotjament en una vella fàbrica, on vàrem poder dormir en llits de ferro. Ens van tornar a prendre la filiació i quan va arribar la nit vàrem poder dormir admirablement degut al cansament que arrossegàvem.

Quan es va fer de dia es va presentar el jefe de la companyia, que era un alferes de complement oriünd de Mieres (Astúries). Era una bona persona. Ens va fer una allocució donant-nos la benvinguda a la seva companyia. Després de passar llista i d'esmorzar ens van pelar al zero i ens van portar al riu a banyar-nos. Tot i que era el mes de novembre, el clima a la regió valenciana era molt benigne i ens van poder banyar sense passar fred. Els menjars, ens havien advertit els veterans de la companyia, eren força bons i efectivament, a l'hora de la veritat la vàrem trobar suculenta. Feia molts dies que no havíem menjat tant bé. En aquesta companyia hi havia molts presoners asturians, bilbaïns i catalans. A Alcora vam treballar en la reconstrucció d'un pont que la guerra havia destruït. El treball a vegades era dur, però com que menjàvem bastant bé (uns bons plats de patates amb cigrons, mongetes seques i carn de porc i tot el pa que volguéssim), i com que els vigilants eren bastant tolerants, es podia suportar. Després de les hores de treball ens donaven dues hores de passeig i si no volíem sortir ens quedàvem a cosir roba. Molts aprofitàvem per escriure a les famílies, però els catalans ja feia mesos que no sabíem res de les nostres. També hi havia el costum de fer-se anells amb monedes d'un ral, de dues pessetes o de duro. Hi havia moments que la companyia semblava un taller de joieria. Els asturians eren els millors fent aquesta feina i n'hi havia que fins i tot feien anells per a les noies del poble o per exhibir en els aparadors. Amb el que ens

²¹ En català l'Alcora, municipi de la província de Castelló i de la comarca de l'Alcalatén.

sobrava de la paga que rebíem (a raó d'un ral diari o l'equivalent a 7'50 pessetes al mes) compraven monedes de plata. Així pagàvem set o vuit pessetes per un duro de plata. Els diumenges al matí anàvem a missa a l'església i després teníem tot el dia lliure per anar al cafè o al cine, si la butxaca t'ho permetia. També la majoria anàvem a robar taronges. Quantes vegades els pagesos del poble ens havien empaitat!

En el front, la guerra continuava. Havien expulsat les forces republicanes de la riba dreta de l'Ebre²² i presumint d'un enorme material bèl·lic i d'aviació es disposaven a ocupar Catalunya. Els republicans es retiraven en natural desordre fent-se forts ven alguns sectors. Però la pressió dels nacionals era imparable. Per tot arreu on passaven deixaven la petjada de la guerra, però també de salvatgisme. Quan ocupaven els pobles que havien estat sota el domini republicà, començaven les persecucions contra la gent d'esquerres i els caps del sindicats o comitès que no s'havien retirat. ¡No eren conscients que serien detinguts, jutjats per tribunals de guerra i comdemnats a mort!".

El soldat republicà de la lleva del biberó Miquel Roig Tort de cal Feru recordava que dels 132 integrants de la seva Companyia que van començar la batalla de l'Ebre només en van sobreviure 25. Ell mateix es feia creus d'haver resultat il·lès quan un obús de morter va caure ben be al seu costat i no va explotar. A l'Ebre va caure presoner dels nacionals i el van enviar a una plaça de braus d'Extremadura habilitada com a camp de concentració. Les condicions éren tant extremes que a diari, el mateix carro de trabuc que els portava el pa, s'enduia els cadàvers de dos o tres companys que havien mort durant la nit.

²² El 3 de novembre, les tropes nacionals havien arribat a la riba dreta de l'Ebre, el 7 havien ocupat Móra i el 10 només quedaven sis bateries republicanes a l'oest del gran riu. Durant la matinada del 16 de novembre les darreres tropes d'infanteria republicanes havien van travessat l'Ebre en retirada pel pont de Flix en mig de la boira. Totes menys les del finent coronel Manuel Tagüeña que serien les últimes en retirar-se, després de 116 dies de batalla.

A finals de novembre, Magí Parera es trobava hospitalitzat a Cambrils: “ 26 de novembre. No tinc febre. És el primer dia. Quan menys pensava amb una tal cosa es presenta un soldat demanant pel meu nom i m’entrega un paperet i, sorpresa meva: “Magí: m’estic a l’entrada d’aquest hospital i et voldria veure. La teva esposa, Teresa”. Ha vingut el metge i li he ensenyat:

—Què li sembla, doctor? No hi podria anar?

—Ja el voldria veure vestit i escales avall.

He agafat la roba i de la manera que he pogut m’he vestit i el soldat m’ha acompanyat fins a la porta. He avançat uns passos més i m’he vist la meva Teresina carregada de paquets. M’he acomiadat del soldat i m’he anat a trobar amb ella:

—No t’ho pensaves, no que et vingués a veure

—...

—Fins al llit mateix ha pujat aquell soldat?

—...

—Prou ja d’aquest color.

—... però... però on vas tota sola desgraciada?

—És que no hi anava tota sola. Vaig fer el viatge fins a Camarles amb la dona del teu amic Pujol i amb la dona del teu amic Miserachs d’Igualada. Una vegada allí totes van trobar els seus homes

i jo no. Preguntant em van dir que tu havies estat evacuat amb la grip. He anat, millor dit, vaig anar fins al lloc avançat de cura de la brigada on hi ha aquell metge de Barcelona que diu que sou amics i em va dir que certament ell t'havia enviat fins a l'hospital de la brigada que hi ha a prop de Camarles en una gran fàbrica d'arròs. Fins allà van acompanyar-me les dones dels teus amics i allà van dir-me que sí, que feia uns dies que havia passat aquell nom i que havia estat traslladat a Cambrils. M'havia fet el propòsit de trobar-te allà on fos. Era tard. No em va quedar altre remei que quedar-me a dormir allí amb aquelles dones soles que tu hi anaves sovint a menjar alguna cosa. Les dones dels teus amics em van dir que si m'esperava algun dia elles mateixes m'acompanyarien i jo els vaig dir que no podia esperar-me. Mentrestant va apropar-se un noi que va dir que era xofer d'una ambulància que l'endemà aniria a Cambrils i amb aquesta ambulància he vingut i aquí em tens.

—I amb què has de marxar, ara?

—Aniré a pujar al tren a Tarragona.

—Ja saps el que hauràs de caminar? Hi ha prop de 20 quilòmetres.

—No hi fa res, caminaré.

—Vés amb compte, no et fiïs de ningú desconegut.

—Deixa anar. I per venir a veure't més colla tan prompte puguem aquí, no podríem venir?

—Així que ens comencem a llevar diu que ens porten al parc

Samà. Així és que si voleu venir haureu de visitar el lloc primer.

—Així ho farem. Em penso que de casa (Espiells) també vindrà algú.

—Vosaltres mateixos. A mi m'agradarà molt que vingueu.

—Adéu.

—Adéu.

En veure't marxar tota carregada amb els mateixos paquets que portaves quan vas sortir de casa (segons m'has dit) m'ha fet l'efecte que marxaves amb un gran desengany". Diumenge, 27 de novembre; A les deu del matí aproximadament ens han cridat els que estàvem una mica millor i ens han fet pujar en un camió i ens han portat al parc Samà (diu que és una finca del marquès de Samà de la província de Tarragona). Ens han fet entrar en una sala tota feta de fusta muntada a sota dels pins per fer-nos la filiació. Estava que no m'aguantava (ni m'aguanto encara). M'ha convingut anar a cert lloc i ho he demanat, i he hagut d'anar a l'aire lliure. És una veritable calamitat. Després ens han portat en una altra sala, també de fusta on hi ha una quarantena de llits i a cada llit un convalescent. Ens hem trobat amb un noi de Gelida, que de motiu li diuen el Drac. M'han donat una injecció (diuen que és per reforçar) que em fa més por que goig".

" 28 de novembre. Avui m'han vingut a veure el pare, la meva dona, la meva germana Palmira i la meva cunyada Pepita. Amb ells hem anat a passejar per aquells contorns de parc que és una cosa preciosa. Després de sis mesos de no haver vist ningú de casa, l'emoció que he tingut ha estat una cosa que no es pot explicar. Pensar que la mort m'ha fregat tantes vegades durant aquest temps... Volien que els expliqués coses:

—Mireu, quan hi penso en tot el que he passat i ara em trobo aquí amb vosaltres, em sembla que és una mentida. He passat dies sense menjar, he passat nits mullat, he passat hores plorant, pensant en vosaltres.

—No hi havia ningú conegut?

—Sempre hem anat amb en Pujol, les hores més dolentes; amb l'Estragués, que no li podrem pagar mai. Mireu, ja n'hem parlat prou. I doncs, on esteu?

—Ens estem en un poblet que hi ha aquí dalt mateix, que es diu Montbrió. Demà marxaran la Palmira i la Pepita.

—I vós, pare, què feu per allà?

—Sí, mira, penes no en vulguis més. Aquestes mosses m'ajuden i anem fent el que podem. El míldiu ens ha fet malbé gairebé tota la collita. Hem arreplegat sis bótes de vi, un vi que sembla vinagre.

—No us hi amoïneu, que ja ho arreglarem quan jo pugui tornar.

Després de passejar i de parlar de tot, s'ha fet l'hora d'acomiar-nos i han marxat. Estic molt dèbil. Em donen una injecció cada dia per reforçar-me, que per cert a mi em fa molt poca gràcia, tant el que me la dóna com el material que m'hi posen". 29 de novembre. Avui han tornat a visitar-me. Després de passejar amb la meua germana Palmira i la cunyada Pepita, totes dues han marxat cap a casa. El pare i la Teresina no han vingut perquè plovia. Vindran demà. La pluja ens ha destorbat unes hores de goig que hauríem pogut tenir junts. 30 de novembre. S'han presentat altra vegada el pare i la Teresina. Junts hem pres el sol, hem menjat, hem parlat. Em sembla que tanta felicitat no pot durar".

" 1 de desembre. Han tornat de nou, el pare i l'esposa. Solament de pensar que avui han de marxar que ja em posa de mal humor:

—Fins quan no ens tornarem a veure, doncs, ara?

—No ho sé, però us asseguro que si puc no trigaré.

—Anima't. Adéu-siau.

—Adéu, fins un altre dia...

Em trobo sol, al peu del llit. Unes passes més amunt hi ha un andalús que amb una guitarra a les mans toca i canta unes cançons malaguenyes que commouen l'ànima del més valent. Sense adonar-me'n, escoltar-lo amb l'enyorament que sento des que m'ha marxat la família, em trobo els ulls amarats". 2 de desembre. Avui ens han cridat a les oficines i després de preguntes i més preguntes m'han dit que estava d'alta. Ens han reunit quatre de la mateixa 95 Brigada, un dels quals era un sergent a qui han fet responsable del grup. Em penso que fan això perquè de tots els que els donaven l'alta individual, molts no compareixien al lloc que els indicaven.

Hem pujat a dalt d'un camió, una gran colla. Hem passat per Salou, on n'han baixat uns quants. A Vilaseca també n'han baixat i, per fi, hem arribat a Valls, on ens han dit que anàvem destinats nosaltres. El sergent s'ha basquejat per veure on havíem d'anar a dormir, però no ha trobat res. Hem provat la fonda i tot era ple. Tot passejant pel poble hem trobat una senyora castellana bastant jove encara. El sergent li ha dit:

—¿Qué le parece señora, no hallaremos lugar para dormir en este pueblo?

—Está malo todo eso, muchachos. Hay muchísima gente en Valls que está de paso.

—Pues ¿cómo vamos a arreglarlo?

—Lo único que puedo decir es que si queréis venir a casa hay una buhardilla que no hay nada ni nadie.

—Pues mire usted, si no le sabe mal vendremos, antes de quedarnos al raso.

—Ya podéis venir conmigo, también tengo un hijo en el frente. Quizás también halle un alma caritativa alguna vez...

Després de sopar tots junts ens ha acompanyat a dalt d'unes golfes on hi havia una pila de palla i allí hem dormit tots quatre. El fred gairebé no ens ha deixat dormir. Amb tot, sempre val més això que no dormir al descobert”.

“3 de desembre. De bon matí ens hem llevat i després de comentar el fred de tota la nit hem anat cap a baix a trobar la senyora:

—¿Habéis dormido bien? Es todo lo que podía hacer para vosotros, muchachos.

Hem anat a agafar el tren i cap a Barcelona. Teníem el passaport fins a Pujalt, que diu que és on hi ha la brigada nostra que reposa. Hem hagut de fer canvi de tren a Sant Vicenç de Calders. Hem estat parats allà gairebé una hora. Feia un sol d'hivern que es podia aprofitar, m'he tret la caçadora i l'he posada al damunt del carretó de transportar paquets de l'estació. Ha arribat el tren que havíem d'agafar, hem pujat i en arribar a Calafell m'he adonat que no portava la caçadora i no he fet altra que dirigir-me al sergent que anava amb nosaltres i dir-li:

—Noi, ara sí que hauràs de donar-me la meva alta, ja que m'he deixat la caçadora a l'estació de Sant Vicenç i l'haig d'anar a cercar. Dóna'm l'adreça teva i ja em reuniré amb vosaltres.

—Aquí la tens. Aquesta nit pots passar-la a casa teva, jo la passaré a casa, a Barcelona, i marxarem dilluns al matí cap a Pujalt. L'adreça és Tordera, 27, Barcelona.

—Paraula. Demà al vespre seré a casa vostra. Salut.

He anat a peu de Calafell a Sant Vicenç. Un cinc quilòmetres aproximadament. He trobat la caçadora al mateix lloc on l'havia deixada. A l'estació hi havia el noi de l'Isidret de Sant Sadurní, un home que li diuen el Tretzes, i el Nelo de can Benet, amb els quals he conversat una estona fins l'arribada del tren. Descoberts així, encara que volgués quedar-me a casa "amagat" no podria. Hem pujat al tren amb penes i treballs. No hi ha vidres enlloc. La major part dels vagons són de càrrega plens de gent i paquets que fa por de veure. Als vagons de passatgers la gent puja i baixa per les finestres com a bèsties. No hi ha respecte, ni ordre, ni res. Ningú pren bitllet. No havia vist mai una cosa semblant. Arribats a Sant Sadurní, les dones es barallaven amb els homes com a feres. Disputes. La millor paraula és *fill de p...* És un horror.

A casa. Les vuit del vespre. Les cames em tremolen d'alegria:

—Bona nit.

—Bona nit... hola! D'on surts ara?

—Mireu, anem vers Pujalt i us vinc a veure.

—Per què no ens ho deies aquest dia que vindries a casa?

—No ho sabia que pogués passar per aquí. I quina alegria de veure-us tots! I a casa, oh!

Si no hagués de marxar més!

—Estàs molt prim.

—Molt, tinc molt poca gana. No sé quan em vindrà. Quina sort si no hagués de marxar més.

Maginet, què tal? No em coneixes?”

“4 de desembre. De bon matí m’he afaitat. Em trobo prim i dèbil. Estic trasbalsat d’alegria. El sogre, la sogra, la meva cunyada Pepita, em vénen a veure. Sense que me n’adoni em trobo els llavis a llurs fronts i els seus a la meva cara. Un espectacle que, buscat, no es troba. No crec que passi més que una vegada a la vida.

—Quan marxes?

—Avui a la tarda.

Ha vingut l’hora de marxar. Tots se m’han tirat al coll. Estaven preparats per acompanyar-me fins a l’estació la meva dona, la meva cunyada Pepita, i el Sogre.

—Adéu, Maginet! Adéu a tots. No tingueu por, jo tornaré.

El cel sembla que també s’ennuoli! Una família que són de Barcelona i que eren a casa a cercar vi també marxaven amb el mateix tren que jo he de marxar, només que ells han pujat a Gelida i jo he pujat a Sant Sadurní. Hem quedat que ens trobaríem a Barcelona i que aniria a passar la nit a casa seva. Pel camí de l’estació m’he acomiadat el sogre i m’ha dit:

—Si alguna hora tens ocasió, veus que trobarem lloc per amagar-te.

—Ara no pot ser, quedar-me, que sóc descobert, ja ho veureu.

—Ara no és hora.

—I el Joan i en Jaume?

—Bé.

—Adéu.

A l'estació el tren ha arribat i m'he acomiadat de la Teresina i de la Pepita. Parlar, no puc gaire. Ha marxat el tren. Un mocador a la finestra, i a Barcelona. Ens hem trobat al passeig de Gràcia amb la família que hi havia a casa i amb ells hem anat fins al carrer Balmes 236, que diu que és casa seva. Una casa amb gran luxe. Em sembla una mentida que pugui estar en un lloc com aquest. Tinc la impressió que és molt bon home. M'ha dit:

—Si mai tinguessis la sort de passar per Cubells, demana per tal casa, que n'era filla la meva dona i que hi ha un capellà amagat i els dius que t'hi ha fet anar en Cosme Campabadal de Barcelona i t'amagues allà i que passi la tempesta.

—Gràcies, moltes gràcies.

He sopat i dormit en aquesta casa, hi he estat admirablement”.

“5 de desembre. Després d'acomiar-me d'aquesta família ens hem reunit amb el sergent al carrer Tordera, 27. Ha dit el sergent:

—Mira, noi, de quatre que érem n'ha desaparegut un.

—Mala sort. Haurem enxiquit la colla.

A mitja tarda hem sortit de Barna. El temps estava núvol. La tristesa era la meva companya. Temps ple de boira i el tren marxa amunt, lluny de casa. Terrassa, Olesa, Monistrol, Manresa. A Manresa hi hem arribat ja de

nit. Hem anat a comandància per demanar sopar i acolliment per la nit. Després d'esperar-nos més d'una hora i de rebre'ns de qualsevol manera, ens han fet un **vale** per anar a baix al capdavall del poble on hi ha com una mena de campament de tropa i ens han donat unes misèries que feien més mala olor que bona. A dormir ens han fet anar a un magatzem ple de paques l'alfals. Quin panorama! A fora, la pluja que peta. Per sopar, encara no sé si he menjat res. I ara, posa't a dormir en aquest magatzem amb uns grinyols de rates que esgarrafa”.

“6 de desembre. Ens hem llevat, plens de fred, ens hem rentat i hem anat cap a dalt al poble. Altra vegada a comandància a demanar el menjar pel dia i per anar a Pujalt a veure com hi hem d'anar. Ens han dit que ens presentéssim a la sortida de la carretera que va a Calaf per veure si podíem pescar algun camió que hi anés, que el tren, no sabem perquè, no circula.

Hem fet un volt pel poble. En una farmàcia m'he pesat. Faig 71 quilos, 11 menys que de normal, ja que el meu pes regular és de 82 quilos. Ja a la carretera que va a Calaf hem esperat i esperat, un camió que ens volgués prendre com un **bulto**. L'un anava ple, l'altre ni s'ha parat, l'altre no volia ningú. És una desgràcia. Per fi, quan ja feia més de tres hores que esperàvem n'ha passat un que ens ha pujat. Ha quedat ple com les arengades al barril. Ja a Calaf hem anat altra vegada a comandància i hem preguntat on era a descansar la nostra brigada:

—La 95 Brigada está descansando en Chamartín de la Rosa...

—Què et sembla, noi —he dit al sergent que ens acompanyava—, Chamartín de la Rosa, un barri de Madrid. Ja pots pensar que és un castellà **enxufat** sense ni maneres ni vergonya.

—Fa fàstic anar pel món d'aquesta manera.

Hem anat a dinar en una fonda, on entre el que portàvem i el que ens han donat, encara. Després hem anat a esperar altra vegada a la sortida de Calaf, a la carretera que va a Pujalt. Quina sorpresa, la meua, en veure que arribava un camió que, en fer-lo parar he vist que hi anava el meu amic Vicenç de can Rosell de la Llena:

—Hola Magí! D'on sortiu ara? On aneu?

—A Pujalt, diu que hem d'anar.

—Ja podeu pujar. Jo també hi vaig. Tu, Magí, vine aquí a la cabina amb mi. Vosaltres pugeu a dalt de la caixa. I a dalt del camió la conversa no ha parat amb el meu amic.

—I doncs, Magí, on estàs, com és tot això?

—Mira sóc *camiller* de la 95 Brigada. Estàvem reposant a Camarles. Teníem una vida com a reis.

El 21 de novembre vaig agafar com una mica de grip i vaig ser uns dies a l'hospital de *camillers*, uns dies al parc Samà, a Valls, a casa, a Barcelona i ja mig restablert aquí em tens camí de Pujalt, i tot això no ho veig prou clar.

—A Pujalt hi ha la base del Divuitè Cos d'Exèrcit. Podria ser que perdessis la brigada a la qual pertanyes.

—És el que em temo. Però què vols fer-hi, som al ball i no ens toca altre remei que ballar-lo. I tu?

—Doncs mira,estic al Cos de Tren del Divuitè Cos. I anem on ens manen.

Un cop a Pujalt ens hem acomiadat. I ell amb, el camió, ha marxat. Ens hem anat a presentar a un lloc que ens indiquen, que pel que entenc és on hi ha les oficines de la base del repetit Divuitè Cos i ens han pres filiació

nova i ens han dit que ara pertanyíem a la 72 Brigada no sé a quin batalló, o no vull saber a quina companyia, ja que el meu disgust és molt gran i per acabar-ho d'adobar recordo que m'he deixat les mantes al camió d'en Vicenç, que a hores d'ara qui sap on para. Em trobo en uns moments que gran sort de tenir serenitat i estar un xic bregat a la vida. Sol, lluny de casa. Ni un conegut, ni un amic, i amb unes perspectives tan negres... Si gosés em faria un tip de plorar com un nen. Oh, quines ganes en tindria.

Al vespre, l'hora de sopar. On l'hem d'anar a buscar? Ens han acompanyat a la cuina d'una companyia que hi ha a uns minuts lluny del poble. Quatre cigrons, una mica de suc i desgràcia no en vulgueu més. Seguidament ens han acompanyat per anar a dormir en unes tendes de campanya d'allà a prop. Els que no pensen més enllà del nas no fan més que cantar en una gran era. Sembla talment que no tinguin més enteniment. No feia encara mitja hora que reposàvem que ens han vingut a cridar:

—Venga, venga, a presentarse todos.

Això no s'explica: ni menjar, ni reposar, ni dormir. Què passarà? Ens han acompanyat fins al poble. A l'església una colla que gairebé no hi cabem. He agafat franqueta amb un xicot que porta dues o tres mantes, i li dic de comprar-n'hi una:

□ Quant en voleu?

—Home...

—Us en dono 200 pessetes i un paquet de tabac.

—Aquí la teniu, fa molts dies que no he fumat.

Ja tinc manta i amb la pallissa de pell ja podré anar fent. Unes hores allí i després han començat a cridar noms per donar-nos quelcom. Al cap d'haver cridat uns quants noms han cridat el meu:

—*¡Magín Parera!*

—*¡Aquí!*

M'han donat un abric de *panyo* de l'Exèrcit, una manta dolenta, tabac i diners. Mal senyal, ens diem uns als altres. Fa pudor de front, tot això. Al cor de la nit ha començat a fer una plugeta fina d'hivern. La manta que m'he comprat em fa l'efecte que haurà de servir molt aviat. Ara, en veure'm tan carregat de roba i paquets de casa trobo que en tinc massa i l'abric de *panyo* que m'han donat l'he donat a aquell noi sergent que ha pujat amb nosaltres. Seguidament ens han anat cridant i hem sortit cap a fora, on hi havia uns camions preparats amb els quals ens han fet pujar com si fóssim talment bens. Va plovent. Una mena de quietud i una mena de tristesa s'apodera de tots... L'un es mira l'altre i tots ens ho veiem prou negre. Els camions van carregats. Passen llista per última vegada i marxem. Cap a on? No ho sabem.

És negra nit. Plou. Camins trencats. Mullats. Si no és perquè ho veig, no ho creuria que hi hagi d'haver aquestes coses a la vida. Després de rodar dues o tres hores per camins trencats, que ja estàvem marejats fins a l'extrem, hem arribat ja de matinada en un poble que se'n diu Cubells²³. Hem corregut 50 quilòmetres per aquests camins. De Pujalt a Cubells”

“7 de desembre. Continua plovent. La roba gairebé la portem tota mullada. Ens han allotjat en una casa deshabitada i mig en ruïnes, envoltada de corts on es veu que s'hi criaven porquets. Al cap d'unes hores han

vingut uns soldats que eren enllaços i a colles se'ns han emportat. Hem passat per unes cases soles que es veu que hi ha els **mandos** d'alguns batallons i s'han quedat alguns homes per omplir algunes baixes. Més tard hem sabut que anàvem a pertànyer a la 72 Divisió i aquells **mandos** eren batallons ja d'aquella divisió. A nosaltres, que érem cinc, ens han portat en una companyia que està de línia en el terme de Camarasa, en una masia des d'on es domina el poble de la Sentiu. D'aquí som nosaltres, en línia recta. Hi ha uns 1.500 metres. Els nacionals tenen un lloc d'observació a dalt del campanar d'aquest poblet i quan han vist massa moviment han tirat un raig de trets que és un perill horrible haver-nos d'estar aquí. Tan prompte hem arribat m'he presentat al capità:

—Mire usted, un servidor estaba en sanidad de la 95 Brigada. Camillero, sanitario, ayudante en la ambulancia. Si para algo necesitaba de mis servicios, estoy a sus órdenes, para cumplir con el mayor celo.

—Bien, muchacho. Gracias. Puedes retirarte. Lo tendré en cuenta.

Després de sopar, s'ha presentat un sergent (José Prat, obrer de la perfumeria Parera de Badalona) i ens ha dit:

—Nois, aquesta nit hem d'anar a fer trinxeres tota la nit. Què voleu fer-hi, ho han manat així.

Prepareu-vos que marxarem —ha dit. Al cap d'uns moments ha afegit:— Ja esteu a punt?

—Sí...

Era de nit. Vèiem com "ells" feien focs on s'escalfaven. Cantaven, cridaven. S'ha sentit allà lluny com ens deien:

—Rojillos, ataros bien las alpargatas, que de un tirón vais a correr hasta Barcelona entre unos días.

Algun dels nostres, que ja és vell d'ésser per aquí, ha respost:

—Cállate hijo de la gran p...

La impressió que fa tot això. Nit, la veu ressona, la foscor per companyia, el fred que arriba al moll dels ossos. Convalescent que estic d'haver passat la grip. Quin panorama! Fer trinxeres ha consistit a fer unes parets de pedra seca amb unes espitlleres. Paret que cadascú feia a la seva. Hi ha rumors que demà dia 8 els nacionals han de començar l'atac contra Catalunya i precisament per aquest sector. Les onze, les dotze de la nit... L'un badalla, l'altre gemega, el de més enllà renega. No sé com ha d'acabar tot això”.

“8 de desembre. Aquest dia sí que comença de la mateixa manera que es va acabar l'altre, o sigui amb la impressió que han de començar el tan anunciat atac sobre Catalunya, aquesta gent que tenim aquí al davant. Fent marge de pedra i balancejant-nos de son hem arribat a la matinada. El sergent Prat està molt preocupat, comprenem que sap alguna cosa molt grossa i no ens la pot dir. El dia apunta i ens manen anar cap a la masia. El menjar, gairebé no saben on és. Poc, trist i dolent. Al matí, el cafè és tot aigua. El panet, el **xusco** que donen de bon matí si no te'l menges tot de seguida els altres te'l prenen. Fa fer tantes coses, la gana!

Ens han deixat estirar al damunt d'uns jaços de palla, que tenim cosa d'una hora, amb corretjam posat, vestits, calçats i fins amb les bombes de mà (vuit cadascú) lligades a la cintura. Ara comprenc que es temen de veritat quelcom de l'enemic. Aquestes precaucions del **mando** fan certes totes les nostres sospites. S'ha sentit un ronc d'avió... El tinent que també està allà amb nosaltres ha dit:

—Muchachos, la aviación. A la trinchera, cada cual en su sitio.

El fusell a la mà i a córrer cap a la trinxera. Correm, fem soroll i es comprèn que cridem l'atenció dels que ens vigilen tots els moviments i amb metralladores ens tiren sense parar. Les bales tallen l'herba a la vora dels nostres peus. Ja quiets, espantats, no cal dir, ha passat l'avió balancejant-se per damunt nostre i aquí no passa res. Es comprèn que és un aparell d'observació. El senyor Prat ha dit:

—Vinga, cap a la casa tots.

De tan espantat que estava, encara està groc com la cera. D'arribada a la casa en Prat se n'ha anat a l'habitació del Tinent. Hem sentit com es parlaven i s'ha vist que s'han precipitat un xic de fer-nos sortir tan de pressa. La por que tenen és tan gran! I encara no és tan gran com la que tinc jo. Convalescent, lluny de casa, sol, ja que no tinc cap antic company, fred, ple de son, ple de polls altra vegada... Mare meva”.

“9 de desembre. Aquesta nit ha plogut i molt. Fa un fred que no havia vist mai una cosa semblant. M'ha tocat fer guàrdia al voltant de la casa, junt amb algun dels altres companys de fa tres dies. De totes maneres, no em fio de ningú. No veig confiança enlloc. No penso en altra cosa que en els antics companys de la 95 Brigada, sobretot l'Estragués i que si no trobo aquests companys aviat... quan pugui m'escaparé cap a casa, passi el que passi. Tot fent guàrdia hem quedat adormits (cosa que és pecat mortal a la guerra). El sergent Prat ens hi ha trobat:

—Què hi feu aquí? Desgraciats. Vaig a dir-ho al tinent.

—Tu prova-ho i que ens passi res... Què faries, tu, sense dormir de tres o quatre nits?

—Amb això em comprometeu a mi.

—El que has de fer és venir-nos a rellevar aviat.

Vol ser orgullós i és un poruc. Un dels companys de guàrdia ha dit:

—A nosaltres ens fa estar aquí fora i ell potser m'està prenent el pa del *macuto*, allà dins del *cuarto*, com l'altre dia...

Els que nosaltres hem rellevat de la guàrdia, hem vist com els han fet tallar totes les oliveres del voltant de la casa amb destrals. Quina altra desgràcia!”

“10 de desembre. El sergent Prat ple d'orgull i vanitat tot el dia ens ha parlat només que amb to d'amenaça però comprenem que no ha dit res a ningú que ens havia trobat adormits. No és que em cregués que havia de passar res, però el món és ple d'enveja i ell té unes ganes de pujar que esgarrifa. I si ho descobreix?

A mitja tarda ens han comunicat que a la nit ens toca fer *escucha*. He dit a un company:

—Això és el *colmo*. Una nit per una cosa i l'altra per l'altra. Aquesta gent es deuen pensar que no hem de dormir mai.

Ja de nit hem marxat cap als llocs on hem de passar tota la vetlla (quatre hores). Hi ha unes pedres que formen una paret en sec, entremig d'uniques brosses, com si hom fos un espia, fosc com una gola de llop, una plugeta fina d'hivern, amb un fred que entra al moll dels ossos, quietud i més quietud... La consigna: Negrín. El sergent, més groc que la paret, ens ha dit que quan donem la veu d'”alto”, si no ens responen ja podem disparar i córrer fins a la companyia. Sort d'una llauna que fa de teulada, que si no hauríem quedat mullats fins a la pell. Cada hora o hora i mitja passa el sergent o el tinent:

—¿Cómo va eso, muchachos? ¿Se oye algo?

—Hasta ahora no —li responc.

—Bueno, hasta después. Cuidado a dormirse, ¡eh!

—No tenga miedo.

Hi ha cops dels que ens ha vingut a veure que les seves passes m'han despertat. Fa un fred horrible... Després de les quatre hores ha vingut el sergent en companyia del soldat que ve a rellevar-me. S'ha quedat aquell noi allí i jo he marxat amb el sergent. Hem passat a recollir tots els altres i, junts, cap on posem, tota aquella secció, una vintena d'homes. El tinent ens ha dit:

—Ahora a dormir sin quitarse una prenda de encima, hasta mañana.

Al damunt d'un jaç de palla, i a dormir, si és que dormir és possible. Els polls ja fan corredisses i unes picades que no deixen viure”.

“11 de desembre. De bon matí m'han dit:

—Parera, a ti te toca hoy ir a buscar el café.

—Bien.

M'han donat una galleda i he anat a cercar el cafè. He d'anar a uns deu minuts lluny, per un camí argilós, que aquí caic i aquí m'aixeco. La pluja no ha parat en tot el camí. Aquest camí és tot al peu de la trinxera, fins a dalt on hi ha la cuina de la companyia que és on reparteixen el cafè. Allí hi ha uns soldats que han fet una barraca de pedres i és on s'amaguen si plou i alhora serveix de refugi a l'hora que els convé. Uns altres s'han fet un forat a dintre la terra, al peu d'un marge. Talment una vida com a conills de bosc. Els més tranquils diuen: “És

la guerra". He arribat amb el cafè i el sergent l'ha repartit de la manera que li ha semblat, i a callar, i després, a la trinxera a eixamplar-la i engrandir-la i esperar que es faci de nit. És nota una mena de neguit i una mena de malestar que sembla que hagi de passar alguna mala cosa".

" 12 de desembre. Abans de l'hora de costum ja ens han cridat i ens han fet posar el corretjam. El tinent ha dit: *"Todo el mundo con el corraje puesto y a la trinchera."* I he pensat: benaurada l'hora que tot això estarà acabat. Al migdia, hem dinat amb una esgarrapada i altra vegada a la trinxera. Ens han fet picar com si haguéssim de fer això i prou. Al vespre encara no estàvem asseguts que ja estàvem adormits. Ens hem mirat els uns als altres i em penso que pel nostre pensament corre la mateixa maledicció".

"13 de desembre. De bon matí ens han cridat (ja no hi ha hora fixa) i ens han dit: *"Todos a hacer refugio. Grande, muy grande, que tengamos sitio para todos. Se aproximan horas muy duras. Es doloroso tenerlo que decir, pero es así, muchachos."* Què serà tot això?

A mig matí ha vingut l'aviació i hem vist que la casa on estem està descoberta, ja que van tres o quatre avions de dret cap a la casa i hem vist com baixaven dues bombes que s'han balancejat i han caigut al davant mateix on hi ha l'era, i hi ha fet dos clots que s'hi amagarien dos pallers de palla per grans que fossin. Nosaltres, només ens hem mirat els uns als altres... tots fem anar el cap. El tinent ho ha vist i a l'acte ens ha dit: *"No os asustéis"*, estava blanc, *"no nos queda otro remedio que adelantar el refugio todo lo que nos sea posible, y en cuanto se oiga la aviación, todos al refugio. No nos podemos estar en la casa ni un momento mientras se oigan aviones. La casa está descubierta, ya lo habéis visto."*

De nosaltres, el més valent no pot dir paraula. El mateix dia ha quedat acabat el refugi on hi cabrem tots. Estàvem dinant i de sobte s'ha sentit l'aviació. No ens han hagut d'avisar, no; el plat per allà on Déu vulgui i qui pot córrer més cap al catau. Ha passat l'avió i aquí no ha passat res. Era dels nostres? Era dels seus? Només ens faltava una cosa com aquesta per no poder estar ni un moment tranquils. El tinent ha dit:

—Me ca...

Altra vegada vers la casa, a veure si podem acabar de dinar. Arribem a la casa i tothom cercava el dinar i ningú no el trobava. Tot havia anat qui sap a on. L'un el trobava tombat, l'altre ple de palla, i l'altre colgat.

Si això és viure, valdria més morir-se, i tornar a néixer quan ja fóssim a casa, si tenim la sort d'arribar-hi. Acabar de dinar i altra vegada al refugi. D'aquí on el fem, es veu el campanar d'un poble que diu que és la Sentiu, i es comprèn que els nacionals hi tenen un lloc d'observació. En línia recta hi pot haver uns mil tres-cents metres, mil cinc-cents no crec que hi siguin, i cap al tard en alguns moments s'hi sentia alguna bala a bronzir per allí i no ens quedava altre remei que parar el treball i amagar-nos darrere de les roques. Ja gairebé fosc, amb les converses del vespre sentíem com deien:

—Rojillos... Para poca cosa os va a servir el refugio que os habéis hecho. Pocos días estaréis en estos lugares. Ataros bien las alpargatas, porque vais a correr hasta Barcelona.

Quin panorama se'ns presenta!... A més se sent la veu i l'enraonar d'un home que diu que és de Tànger i parla "l'àrabe" perfectament; i entre ambdós s'entaula una conversa que dura molt. El tinent ens diu que deu tenir llibertat del *mando*, ja que és un voluntari".

“14 de desembre. A l’hora del cafè, el sergent ens ha dit que aquell moro que ahir al vespre parlava amb aquell voluntari de Tànger s’havia passat durant la nit cap aquí. “Què serà d’ell?”, penso jo. El dinar em toca anar-lo a cercar amb mi; agafo la galleda, i com qui va a donar beure al porc vers la cuina de la companyia. M’estaven omplint la galleda quan de sobte he sentit:

—Parera, tu per aquí?

M’he quedat parat i al cap d’un moment he reflexionat.

—No ets el Villar?

—El mateix, home

—Què tal doncs? També has tingut la sort de poder venir cap aquí, tu?

—Sí, home! Mira, el que són les coses. Poc hauria pogut pensar trobar-te a tu aquí...

És en Francesc Villar, de la Granada del Penedès, que havíem anat junts a escola. És la primera alegria que he tingut d’ençà que torno a ésser en aquestes terres. Aquest noi fa de cuiner a la companyia a la qual pertanyo, i m’ha promès que tindrà tots els miraments que podrà per mi. En tornar amb la galleda del dinar vers la companyia s’ha de passar un tros de camí que resta molt amagat, i en veure els talls de carn (no sé de quina carn) que suren per damunt del suc, no puc resistir més. És tanta la gana que tinc (millor diria, fam)... que les mans se me’n van, i he agafat els talls de carn que he pogut sense mirar si m’havia de mullar fins al canell, i me’ls he menjat. Si se’m descobreix m’afusellen, però... no s’hi pensa...

—*Has tardado mucho* —em diu en Prat.

—*Yo creo que como las otras veces.*”

“ 17 de desembre. Avui a mitja tarda ens ha vingut un comunicat que agaféssim tot l'equip a dotze de la companyia, i que al vespre vindria un “enllaç” a cercar-nos per a presentar-nos al comandament del batalló. A les set del vespre ha vingut el referit “enllaç”, i junts hem emprès camí enrere vers el lloc que ens havien dit. Hem arribat a una casa (es comprèn que era una masia de pagès, no sé si encara era terme de Camarasa, em crec que sí), i ens han allotjat en una pallissa, poca palla i molts homes, fosc, sense sopar.

Ai la mare, que patirem!... L'amic Villar, venint, ens ha trobat i m'ha dit:

—Apa Parera, que aneu **enxufats** al batalló.

—No sé què en sortirà de tot això —li he dit.

—Sí home, sí

Si això és un **enxufe**... Mitja nit i encara no ens ha dit ningú què fem aquí. Ens hem de posar a dormir sense sopar. Es respira, amb tot, un altre ambient ja que ens trobem uns quants quilòmetres lluny de primera línia. Tots maldiem de tots, i ningú se'n pensa res de bo.”

“Diumenge, 18 de desembre. De bon matí ens han cridat i ens han dit que ja podíem tornar drets cap allà d'on havíem vingut el dia abans. Quin desengany! Per això ens han vingut a buscar? (A dintre meu hi ha una veu que em diu: “així que puguis, marxa cap a casa, una cosa o altra sortirà”.) Prop de migdia hem arribat altra vegada a la masia de la nostra companyia, sense haver esmorzat. Pel camí n'hem sentit de tots colors. Es comprèn que hi ha males impressions, males ordres, els oficials no saben a on van ni on toquen, ni què volen. A l'hora de dinar ningú diu res, és mirar-nos els uns als altres i tots comprenem que la situació és greu. Encara no estàvem de dinar que se'ns presenta l'aviació Nacional, i el tinent ens ha manat a tots:

—**Al refugio de las trincheras inmediatamente!**

Com a conills tots ens hem escapat vers els refugis que teníem cadascú el seu dret d'on li correspon a la trinxera. És aquest anomenat refugi, al cap i a la fi, un forat a dintre terra que moltes vegades no resten més que dos metres de terra al damunt. El que s'escau que al seu indret hi ha una pedra, fa el forat a davall de la pedra. Es veien dos o tres avions que avançaven en direcció a la masia, i darrera d'aquells més i més formant una filera que gairebé no es podien comptar. Han anat seguint tota la trinxera i les cases i casetes que hi ha a prop, i han anat descarregant les bombes d'una manera que fa horror. Es veu com cauen balancejant-se, fins que prenen marxa recta fins a terra. Els avions passen per damunt nostre. Si ens cauen al damunt... ja hauré vist prou el sol...

Entre el soroll dels avions, l'explosió de les bombes, i la terra i la pols que aixequen, és una cosa que les lletres no ho poden descriure. Se n'ha vist una, de bomba, que semblava que havia de caure de dret a la masia, i per sort nostra, ha passat pel costat i ha caigut al mig d'una era que hi ha al costat mateix de la masia, i hi ha fet un forat que almenys hi cabrien vint carretades de terra. He dit per sort nostra, que no hagin fet caure la masia, perquè altrament, amb la casa a terra, si plou ens hauríem d'estar al ras.

Al cap d'una estona ja hem vist el tinent trinxera amunt i avall:

—Estos malditos van a por nosotros! A la casa otra vez... Todos!

Fa un fred horrorós. Una bomba que ha caigut a vuit o deu metres de la trinxera, que ha fet un forat grandíós, ha quedat de moment plena d'aigua, i ara ja és una massa de glaç. Hi passem per sobre i fa l'efecte d'un envidriat fantàstic. Comprenem que són preparatius de mal color.”

“19 de desembre. De llevada, que tots tenim una mena de cosa ficada a dintre que no ens hem d'enganyar: se'n diu por! A mig matí, el primer avís ja ens el dona l'aviació nacional. N'hi ha de tots tipus i de totes menes, de pesats i de lleugers. La *pava* de reconeixement no para de fer voltes. Ens bombardegen les trinxeres, que toquen

arreu. S'entaula un combat d'aviació amb l'aviació roja que fa por. Com ocells es passen i traspassen per sota i per damunt els uns amb els altres, que si no fos que és una cosa tan tràgica, seria bonic. Es veu clarament que de cada avió roig que hi ha, dels altres n'hi ha quatre. Dels nacionals n'hi ha un tipus que els entesos diuen que és una marca alemanya que es diu Messerschmitt (jo me'n rento les mans, com Pilats), que va a una velocitat que fa posar els cabells de punta. Sembla mentida que allà dintre pugui anar-hi un home.

De sobte, n'hem vist un —diu que és dels nostres—, que fa un petar estrany i ha restat envoltat de flames i ha pres direcció vers a terra. En segons ha baixat cap a terra igual que una sageta, el soroll de l'explosió ha fet retronar tot l'espai que qui sap del lluny que s'ha sentit. S'han vist dos piquets baixant —diu que són els dos homes que el pilotaven— pausadament i els avions contraris s'hi tiren totes direccions per tal de matar-los o bé estripar-los el paracaigudes. En total un espectacle que es grava a la memòria per no marxar-ne mai més. Per fi han marxat els avions i resta a l'espai una boira solament produïda pels avions que han marxat, que fa una tristesa que es fica al moll dels ossos”.

“20 de desembre. És la una de la matinada. No sabem el que ha passat. Ens han cridat a tots. Els uns per fer guàrdia prop de la casa, i els altres per fer **escucha** més enllà de les trinxeres. Ahir per sopar no hi va haver res... Plou amb una pluja molt fina. Fa molt de fred, un fred que no hi estàvem acostumats. A deu o dotze ens han fet agafar tot l'equip i ens han fet anar cap a baix, a prop de la Sentiu, en una barraca molt gran que hi ha. Ens ha dit el tinent:

—Esta noche, entre vosotros que ya estábais en la casilla y vosotros que habéis llegado, tenéis que hacer escucha esta noche, hasta la madrugada. Os releváis cada hora, que hace frío. La consigna es “Negrín”. Yo iré de ronda, y al que encuentre dormido, le dormiré para siempre de un tiro en la

nuca. ¿Entendidos?...

Ara sí que veiem que tot això es posa negre. Ha marxat el primer grup a fer l'*escucha*, i als que ens hem quedat ens ha dit el sergent:

—Vosotros podéis dormir una hora, nada de ruido ni de fuego, ni de encender cigarros. La situación es más grave de lo que os figuráis ninguno de vosotros.

La barraca és gran, fa fred, és fosc, fa una impressió que no es pot explicar. Tenim una gana tots que fa horror. Tot buscant lloc per dormir, he topat amb un *macuto* penjat, he sentit olor de pa, he ficat les mans a dintre, hi he trobat una cosa que no és altra que mig *xusco*; me l'he ficat a la butxaca i he sortit cap a fora amb l'excusa d'orinar, i amb aquest temps —tot i que està plovent—, dissimuladament me l'he menjat. Si se'm descobreix, m'afusellen, què hi farem!... Comprenc que és una cosa molt mal feta, però la fam ha pogut més que la meua voluntat. (Quan he reflexionat, ja el tenia a la butxaca i ja me l'havia menjat.) M'he tornat a posar al meu lloc i encara no havia aclucat l'ull, que el sergent ja ens ha cridat:

—¡Venga, los que os toca para el relevo!

Hem marxat els que ens tocava, quiets, de puntetes... Plovia, amb una pluja fina, freda, era fosc. Semblava que haguéssim d'anar a esperar la fi del món. No teníem altra cosa que fred, fam, son, ràbia... d'haver-nos d'estar allà. Al lloc on m'ha tocat a mi hi ha uns quanta sacs terrers per banda i una llauna al damunt amb una capa petita de terra, a la llauna hi ha forats i plou tant a dins com a fora.

Cada moviment de les broses sembla un home... Cada vegada que el sergent passa sembla que hi hagi una veu que et digui: "Ara sí que ho són. Els feixistes!", tal com ens fan dir. Si allò és viure, valdria més morir-se d'una vegada... No esperem altra cosa que ens vingui el relleu. Ha arribat el sergent:

—Venga, relevarse —ha dit molt baixet.

Ja era hora. Altra vegada a la barraca i així successivament hem anat fent tota la nit. El fred que fa és horrorós. Porto uns calçotets i dos pantalons i encara sento fred a les cames”.

“21 de desembre. Hem dormit una estona i després sempre n’hi ha hagut dos o tres de guàrdia. De menjar, poca cosa. Ens ha cridat el sergent Prat i ens ha dit:

—Debo comunicaros que esta noche hay la orden de que todos debemos de trabajar en el refugio de la trinchera. Ni las ratas deben dormir.

S’ha fet de nit i tots amb pics i pales i a fer més gran un forat que tenim començat a davall d’unes roques. A mi em fa l’efecte dels talps de les carxoferes quan fan galeries.

Si no fos la gran serenitat que tenim, no sabríem si és dilluns, dimarts o dimecres. Anem d’una mala gana que l’un encomana l’altre i acabem per no fer quasi res. Entra el fred i la son”.

“22 de desembre. De bon matí que l’aviació no ens desempara. El sergent Prat, aquell home tan valent, encara no sent l’aviació, que fa uns crits que sembla que hagi perdut el seny:

—¡A coger el equipaje y todos al refugio!

Altra vegada, agafa tots els trastos i vers el refugi. Semblem una colla de pobres d’aquells que van a demanar caritat, peluts, estripats, plens de polls. L’aviació no para ni un moment. Quan no està de reconeixement, bombardeja a tort i a dret. Hi ha rumors que s’ha de començar l’atac a sobre de tot el front de Catalunya i que no s’ha de parar fins a França. El que es veu més clar que l’aigua és que l’oficialitat nostra té una por terrible. I en canvi a l’altra part s’hi veu una preparació que no té explicació. Hem passat tota la jornada entre les trinxeres i el refugi. Encara no sé el que hem menjat. Alguns moments reflexiono i sento un enyorament grandíols per aquells

amics de la 95 Brigada, de qui fa molt temps que no n'he sabut res. Ara sí que fa moles dies que no hem pogut escriure. Aquella veu de dintre meu em torna a cridar: “marxa... marxa, que faràs tard”.

“23 de desembre. Hem passat tot el dia només amb un estat nerviós extraordinari. La impressió és que la cosa va per moments. Es veu que els nacionals han d'anar a l'assalt. Amunt i avall de la trinxera sense reposar ni un moment. No sé què en sortirà. Tota la nit l'hem passat a les trinxeres, però amb tan mala gana tots, que al cap i a la fi no hem fet res de profit. Quant ha de durar això? No dormim, ni de nit ni de dia”. “24 de desembre. Tan prompte com s'hi ha començat a veure, que l'aviació nacional es passeja per l'espai amunt i avall, sembla talment que planti cara com volent dir: “Va, siguem-hi, si teniu avions, veniu”.

Les coses que fan i la quantitat que volen, fan creure a qualsevol que són els amos de l'espai. Un estol de caces que semblen orenetes, cap allà al migdia se n'han presentat uns quants de nostres (que diem), i més aviat fan llàstima. Així que s'han presentat aquests quants caces nostres, que els altres els han anat envoltant i s'ha entaulat un combat aeri, el més terrible que es pot imaginar un home.

El temps està emboirat, un emboirat alt i llis. Sembla a propòsit per fer d'escenari a aquella lluita infernal que està tenint lloc a l'espai per aquella colla d'aeroplans que semblen ocells, i que sembla mentida que allà dins hi vagin homes, i que no puc creure que tots aquells homes allò ho facin a voluntat. Ha durat això uns vint minuts i per fi n'hem vist un, d'aeroplà —diuen que dels nostres—, que ha restat encès i que, envoltat de flames, ha caigut en barrina cap a terra. És un panorama horrorós... Quan encara estàvem esgarrifats de l'explosió en caure a terra, s'han vist dos puntets negres que en forma de paraigua han anat baixant lentament. I l'aviació enemiga, un darrere l'altre, els ha anat metrallant i han fet com si els xuclessin cap al camp enemic. A prop meu hi havia el finent de la nostra secció i li he preguntat:

—I per què ho fan això?

—*Esto lo hacen con el objeto de que con el impulso que les dan con el aire del avión, atraerlos a su campo.*

—Ja.

S'ha anat fent tard i ja vespre, la primera notícia que ha corregut ha estat que els nostres aviadors havien caigut en terra de no ningú. I més tard s'ha dit que arrossegant-se per terra havien pogut arribar a les nostres línies, no sense que els «nacionals» els haguessin empaitat tant com havien pogut”.

“25 de desembre. Nadal! Quin Nadal... Avui sembla que hi hagi un xic més de calma, però a dir la veritat, estem més que rendits per la falta de dormir de tots aquests dies, que en fa molt que dura. A l'hora del correu, m'han portat carta de casa. Feia molts dies que no havia tingut notícies. La meva dona em diu que els ha visitat en Bertran de Gelida (el meu cosí), i en qualsevol moment vol emprendre una visita vers aquestes terres. Penso jo, que no es trobi que podria ésser que ja no hi fos a temps. La cosa està molt madura”. “26 de desembre. Ja sembla que sigui el plat del dia: de dia fer trinxera o bé refugi, i de nit *escucha*; dormir, mai. Aquesta nit hem fet *escucha* tota la nit; una hora sí, una hora no, sempre així. Quan hi penso, m'esgarrifo de com això es pot aguantar. Sempre només que amb l'ai al cor. L'un et diu:

—*Al tanto*, Parera, diu que els nacionals estan a punt de començar l'atac.

—Vols dir?

—El tinent diu que ho ha dit.

—Et sembla que pot durar molt això?

—Mira, joestic que no m'aguanto.

—No em diguis res, jo no sé on sóc. Si dura gaires dies, caurem tots malalts.

Fa un fred horrorós. Fa un ventet del nord que entra al moll dels ossos. Fem una cara tots que semblen morts”.

“27 de desembre. De bon matí que s’ha presentat l’aviació, de moment només que de reconeixement. L’un darrere l’altre. Volen baix, fan el que volen. Ningú no els diu res... Ens ha cridat el finent a davall d’un arbre de prop de la masia on som i ens ha dit així:

—Muchachos todos: el enemigo está a punto de emprender una ofensiva para echarnos a todos de aquí. Hace mucho tiempo que está preparándose. El choque va a ser duro. Tenemos noticias de ello. Pero esperamos que sabréis portaros como heroicos soldados españoles y luchar con fe para la causa de la República. Esperamos refuerzos para emprender luego la contraofensiva para echar del suelo español a todo el fascismo que se ha filtrado. ¡Viva la República!

És l’arenga a la tropa quan ha d’entrar en foc. Això ell ho havia de fer, però estava més blanc que la paret. Ara sí que hem comprès que està tot això d’un moment a l’altre. Quin batibull que ens espera!...

Ha tornat l’aviació. Almenys anaven més de quaranta. Van seguir les trinxeres pel llarg. El tronc a la boca i al refugi. Se sentia com espetegaven més avall nostre que fa posar els cabells de punta. De sobte, n’ha caiguda una a prop nostre. Recordo perfectament que m’ha aixecat de terra (la posició que ens fan posar en aquests casos és pla a terra, de bocaterrosa) més de tres pams i he tornat a caure tal com estàvem. Vèiem com passaven els avions així que aixecàvem la vista, com deixaven les bombes, com es balancejaven i com agafaven direcció en forma de barrina i com queien sempre més endavant... N’ha caiguda una al davant mateix del refugi on estem, que s’ha clavat a terra més d’un metre i mig, que si arriba a explotar, no quedem ningú de tots els que som aquí amb vida.

És una cosa que no es pot explicar. Sembla talment que hi hagi hagut un miracle. L'hem vista clavada a terra més d'un metre, i la bomba està allà de cap per avall. El forat té uns 25 cm. de diàmetre. Això ha durat més d'una hora. Si no fos la gran serenitat que tenim, n'hi ha per perdre l'enteniment. Amb tot, n'hi ha que ploren, n'hi ha que estan nerviosos, que no poden parlar. Aquell tinent tan valent anava amunt i avall que semblava foll. Estava groc com la cera. Han bombardejat totes les trinxeres que fa llàstima. De víctimes per ara no n'hi ha hagut, però han sembrat el terror, que no hi ha ningú que tingui ànima per a res. És espantós.

Fa un fred que no es pot resistir. A prop de la masia on som hi ha caigut una bomba que ha explotat i hi ha fet un clot que s'hi amagarien quatre carros amb vela. Aquest clot, al cap de mitja hora ha quedat ple d'aigua, i al cap de mitja hora més, era tot un pa de glaç que ens hi posàvem de peus al damunt i no li dèiem res. És una meravella de la naturalesa. Amb això pot calcular-se el fred que fa en aquesta terra.

Jo penso en casa, en la família, en la dona, en el nen, en el meu Maginet... El podré tornar a veure, el meu fill? Sí que el podré tornar a veure, mal hagi de venir a la nit, a les fosques perquè no em vegin. Jo tornaré... La família em crida!”.

“28 de desembre. Ja no sabem si hem dormit o no d'ençà d'ahir o d'abans d'ahir... o de fa quinze dies. Cap a la part de Camarasa es comprèn que hi ha un atac en tota regla. L'aviació no parava d'anar i venir. Ara n'ha sortit algun de nostre, però així que se'n presenta algun, que els altres li vénen al darrere que no li toca altre remei que escapar-se, però amb tot encara hi ha algun cop que s'entaula algun combat.

S'ha presentat el sergent Prat i ens ha dit:

—Venga, el corraje puesto y con todo el equipo y a las trincheras todo el mundo.

Debemos hacer frente a lo que sea.

Només té feina que a treure's i posar-se la corretja del cos que li aguanta els pantalons, i anar un tros lluny de nosaltres... Passen les hores i l'estat d'esperit nostre és ple de por i d'angúnia. Ni dormim, ni reposem, ni mengem, ni sabem què és el que ha de passar... S'ha presentat el finent amb mala cara i ens ha dit:

—Estad preparados muchachos, van a suceder cosas grandes, no se deben abandonar las posiciones a ningún precio. Os lo pido compañeros, y tenemos el deber de ayudarnos los unos a los otros. Resistir...

Que malament que es posen les coses..."

" 29 de desembre. Aquesta nit ens ha tocat *escucha* altra vegada. Si no fos perquè de dia hi ha més claror que a la nit, no sabríem quan és de nit ni quan és de dia. Sempre la tensió nerviosa: ara, ara van a emprendre l'atac...

Amunt i avall de les posicions nostres se sentia un soroll aterridor. Allà sí que es comprèn que hi ha atac de debò. Allò semblava un infern. L'artilleria no ha parat un moment, el soroll de camions en aquest poble d'aquí al davant que és la Sentiu, fins es veien i tot en caravana en fileres interminables. Ningú els ha dit res... Fan el que volen. No tenim ni artilleria, ni aviació, ni res. Ens hem dit l'un a l'altre:

—Si es presenten, què faràs tu?

—Jo enrere, cap a casa, si puc. I tu?

—No ho sé, és un problema. És una cosa que no hem vist mai, i per aquesta raó, no tenim experiència.

—Haurem de fer el que les circumstàncies aconsellin, si no volem comprometre'ns gaire. Si pot ésser, hem de mirar de nedar i guardar la roba. Si la majoria retira, haurem de retirar.

Entre nit i dia, ha estat un dels més dolents..."

“30 de desembre. De bon matí que l’aviació no ha parat de bombardejar-nos les posicions i l’artilleria ha fet el mateix. Resta tot que sembla que s’acosti la fi del món. Altra vegada el tinent, amb tota la *mala sombra* del món:

—Al primer tío que se presente disparadle en el acto. Apuntad bien. De patas arriba. No echéis tiros en balde. ¡Ánimo muchachos!

Ara sí que no passem d’avui. Això és l’infern, si és que això dura, estem perduts. Aproximadament a les onze del matí; ens estàvem a dintre del refugi amb el fusell a les mans, només que vigilant. Les bales ens venien de totes direccions. Se sentien com espetegaven a les soques dels arbres, com saltaven branquillons. Han anat passant mig acotats, trinxeres avall, homes que havíem vist a la cuina, al *mando*. Ha passat el capità, al darrere. A mi m’ha fet un mal senyal. Han anat passant soldats i més soldats, homes que no havia vist mai. Ningú no deia res. Per part nostra la quietud semblava una norma. Soldats avall. El soroll de l’aviació i l’artilleria no parava mai (de la part nacional). Trinxeres avall, semblava una riuada de gent. Per dalt a terra plana no s’hi podia plantar cara, ja que l’artilleria tot ho arrabassa. Diuen els entesos que ara sí que haurem de sortir. Fa moltes hores que estem amb tot l’equip en aquest forat. Estem esfereïts i neguitosos com mai havíem estat. Sense dir res, hem vist el tinent que també passava avall. El sergent Prat, més groc que la paret, també ha engegat trinxera avall, els companys han fet el mateix i jo també. Acotats, que no sortís més el cap que la terra, hem emprès la marxa... Ningú no deia res. Allò era espantós. És una retirada que ningú no sap a on ens haurem de parar. Tothom corre qui més pot. Els obusos de l’artilleria fan uns forats sempre al davant nostre que fa tremolar. Si un obús d’aquests ens arreplega, mala sort.

S’han acabat les trinxeres i ara hem d’anar a cos descobert!... Ara sí que fa por! Un tros al davant nostre hi anava capità sol. Corria tant com podia. De sobte, ha caigut un obús allà prop seu i hem vist com l’ha aixecat a

trossos... Hem hagut de passar per allà a prop seu i hem vist els trossos de carn humana d'on la sang en rajava... Ningú ha dit res... ningú s'ha aturat... Avall. Tot d'una s'han sentit crits... Un soldat ferit d'una cama. L'aspecte és que la tenia trencada. No l'he conegut. Ha cridat:

—Companys, estic ferit! No em deixeu... Tinc la cama trencada. No puc córrer!... Els moros em mataran. Preneu-me!

L'han agafat dos. Diu que són companys seus i se l'han emportat... He sentit un soroll esgarriós a prop meu i una coïssor al damunt de l'espatlla. M'hi he posat la mà esquerra i me l'he trobat bruta de sang... Mare meva! Estic ferit... Sí! Ha passat per la meva imaginació una cosa estranya. La mort! Dura uns moments que no sé on sóc... No sé si és veritat o mentida que sóc aquí... Sento com la fredor de la sang em regalima esquena avall... M'ha passat aquella mena de torbació... i les cames encara he vist que em portaven... Han passat els soldats corrents, jo també he provat de córrer, he vist que podia; a córrer s'ha dit! He pensat entre mi: «estic ferit; puc córrer». He aixecat els braços. Potser sí que serà una ferida de sort. Si fos en un lloc que no m'hagués de despullar, m'ho miraria. Ara és impossible...

Camps a través. Una polseguera i fum barrejat s'ha aixecat al nostre pas. Hem travessat un tros de terra erma, i entremig d'unes brosses hi havia un xicot —semblava de la lleva del 41—, estirat. Parlava sol:

—Mare, mare... sóc mort! Nois, digueu a casa que jo sóc aquí... em moro!

No cridava gaire. S'estava morint. Tenia una ferida horrible al ventre. S'estava dessagnant. És un espectacle desesperat... I com ens hem de trobar els homes... No s'ha aturat ningú a recollir-lo. Jo tenia prou feina per mi. Ara se'ns ha presentat una muntanya i l'hem hagut de pujar. He vist que tothom hi pujava. Amunt va! Les cames ja gairebé no em volien portar. Un oficial a mitja muntanya ha cridat:

—Arriba muchachos! Encima de esta montaña hay unas trincheras en medio de las rocas que allí debemos hacernos fuertes y ¡No pasarán!

Amb penes i treballs, quasi hem arribat a dalt. Ara sí que m'he vist mort. Al davant meu n'han caigut dos, ferits de les cames. Ploraven amargament.

—Ai la cama, mare... mare... ai la cama... Mare!

Sempre aquest nom sagrat de “mare” ! I quin recer moral és aquesta dona al món!

El cim de la muntanya és ple de farigoles, i es veia com les bales les anaven segant arran dels nostres peus. Si d'aquesta ens n'escapem, serà un miracle. Tant com hem corregut, està batut per les bales de l'enemic. Després ha vingut un trosset de pla, i la muntanya feia avall. “Gràcies a Déu”, he pensat jo, “que tindrem alguna cosa per posar-nos al darrere”. Tothom estava assegut o bé ajagut per terra. Estàvem cansats, rebentats. Entre mi he pensat: “ara has de treure el partit possible d'aquesta ferida”. Encara arribaven soldats i més soldats. L'un plorava, l'altre gemegava. N'hi havia que feien uns crits que sembla talment que s'haguessin de tornar folls. Estava assegut a terra. La ferida em feia mal. El nostre tinent s'ha acostat i m'ha dit:

—¿Qué haces, Parera, aquí?

—Pues mire usted, estoy herido.

—¡Caramba! ¿De dónde?

—En el hombro.

—¿Te interesa algún hueso?

—Creo que no.

—A ver cómo está esto.

Va ser el primer que m'ho va veure i al mateix temps, vaig poder-m'ho veure jo mateix. Ha estat un tros de metralla com la punta del dit, que ha entrat per darrere i m'ha travessat tota la roba, m'ha fet un trauc que s'hi amaga el dit de cantó (un centímetre i mig de profunditat). M'ha dit:

—No será nada. Voy a curártelo. Te haré un vendaje.

I ha marxat a cercar benes a un sanitari que hi havia no gaire lluny. I entretant, he vist que s'acostava un comissari, d'aquells tipus amb el mocador vermell al coll i amb una pistola d'un pam de llarg a la mà:

—¿Qué hace usted aquí sentado como un inútil? ¡Levántese enseguida o le pego un tiro!

—Pero hombre, estoy herido, mire usted...

—¡Que le tiro! Si no se levanta... Estoy cansado de cuento...

I amb aquestes ha arribat el tinent:

—¿Qué pasa?

—Este tío, que no quiere levantarse.

—Pero si está herido... De este soldado me encargo yo.

—Me encargo yo... usted también de su parte... Con estos cuentos vamos a perder la guerra.

I ha marxat tot botzinant. El tinent m'ho ha embolicat, m'ho ha embenat i m'ha posat de **retén** en un lloc en una trinxera. M'ha dit:

—Aquí tiene usted una caja de bombas de mano, y si hay necesidad puede tirarlas con la mano izquierda.

—Bien, no pase usted cuidado.

M'he posat a la trinxera i a l'expectativa. No sé ben bé si estava espantat o bé horroritzat... Mirava per un forat o espitllera de la trinxera, i veia tot el quadre de la guerra, al davant dels meus ulls, que tantes vegades

havíem llegit en rondalles o llibres d'història. Els nacionals tenien uns amagatalls o trinxeres no gaire lluny de les nostres, i feien voleiar unes banderes i ens deien que aviat vindrien per nosaltres... Hom només mirava per on havia de tirar, si venia el moment de marxar... que no trigarà... La tarda queia. La fosca anava venint... Aviació, artilleria, metralladores... un soroll aterridor!

De sobte, he vist que aquelles banderes nacionals sortien i unes fileres d'homes es dirigien vers nosaltres. He mirat per la trinxera i no he vist ningú. No m'he torbat ni un moment més. Cames ajudeu-me al darrere dels altres. Com els conills quan els empaiten els caçadors, qui més pot córrer; he anat trobant tots els que hi havia a la trinxera amb mi... Per cames encara n'hi havia que no em guanyaven. Al cap d'una hora o més de córrer, emparats per la fosca de la nit, he cregut que estàvem salvats. Amb la precaució que quan en alguna masia trobàvem algun oficial que recollia els homes per tornar a fer-se forts a la nit, ens escorriem de la manera que podíem. I a plena nit, amb altres companys que no els havia vist mai, hem trobat un paller i allí hem dormit, ajaçats com a desgraciats”.

“31 de desembre. Així que apuntava el dia que érem en peu. Deien els companys que som pels voltants de Cubells. No havíem tingut temps gairebé d'arreplegar tots els trastos, que ja veiem que passaven soldats i més soldats avall.

—Sí, aneu-vos torbant vosaltres aquí, que vindran els moros i se us emportaran.

Avall va, sense saber cap a on. Sense menjar, fa dos dies. Anem set o vuit, caminant a pas camps a través. Hem trobat un camp que es comprèn que hi havia hagut instal·lada una cuina, amb lleties abocades a terra. Ens comencem a mirar l'un a l'altre:

—Què hem de fer? Jo fa dos dies que no he menjat res...

Veig que n'hi ha un (potser el més jove), que es treu la cullera del **macuto** i es posa a menjar, i ens hem atipat tots; després hem trobat un rec d'aigua i ens n'hem atipat també. Ha dit un dels que anàvem que era el rec que passava per Pradell.

Quin final d'any! Entre caminar i parats s'ha passat el dia. Hem trobat una pallissa en una era i allà hem fet nit altra vegada. Sort que la pallissa és gran. Si no ens treuen no estàvem malament”.

Pocs dies abans de Nadal el soldat de la lleva del biberó Joan Formosa Estragués, enquadrat en el comissariat del XVIII Cos d'Exèrcit, va dur a terme una visita a la 122 Brigada de la 27ena Divisió: “ [...] i quina va ser la meva sorpresa quan vaig trobar un parell d'amics de Sant Sadurní. L'un era el Patxano, antic massatgista de l'equip de futbol i l'altre el meu cosí Merlis. Acabàven d'arribar al frot de l'Ebre disposats a menjar-se el món quan qui més qui menys, des de les altures, tothom donava la guera per perduda a causa de la desigualtat en armament i en efectius humans”.

La vida política i social a Sant Sadurní durant el segon semestre de 1938 havia estat marcada per l'agreujament de la situació provocada per la guerra. D'una banda va créixer la inquietud pels soldats locals mobilitzats i més encara després de l'inici de la Batalla de l'Ebre, i per un altra, l'arribada de més refugiats i l'increment dels treballadors de la Fàbrica Z, als qual calia acollir i atendre, va comprometre greument el pressupost municipal. A més, les exigències de construir o preparar refugis per eventuais bombardeigs i les constants sollicituds de solidaritat d'altres poblacions van afegir pressió sobre els comptes de l'ajuntament. Es van rebre ordres de la Junta de Defensa Passiva de Catalunya que obligaven el municipi a informar en cas de bombardeig, del nombre d'avions participants, de la quantitat de les bombes llençades i dels seus efectes, així com de les víctimes ocasionades entre morts i ferits.

El consistori estava format, en iniciar-se el mes de juliol, per l'alcalde Napoleó Montagut Duran (ERF) i pels regidors del seu partit Jaume Marigó Mas i Daniel Forns Torelló; a més de Josep Fluvià Simó (PSUC), Salvador Hernán Gabarró (PSUC), Valentí Zaragoza Verges (PSUC), Josep Adell Gil (CNT), Josep Dols Gibert (CNT) i Josep Casas Borràs (CNT). Aquell mateix mes, Josep Morales Gual va substituir Valentí Zaragoza, ambdós del PSUC i a finals de setembre Eugeni Roig Samsó (Unió de Rabassaires), que ja havia estat regidor anteriorment, va rellevar Jaume Marigó Mas.

Per intentar equilibrar el pressupost municipal, amb un dèficit de 78.072'20 pessetes, es va aprovar una Carta Financera que perseguia l'increment de la recaptació i el control de la despesa. Per això, tots els grups representats al consistori van discutir i negociar la creació de tres nous arbitris que es van aprovar per unanimitat: el primer sobre consumicions en establiments públics, el segon sobre el consum d'articles de perfumeria i tocador i el tercer sobre les vendes de vins escumosos i misteles fora del terme municipal propi. Els dos primers no representaven ni el 10 % de la recaptació prevista (5000 i 1000 pessetes respectivament) i la resta s'atribuïa teòricament a unes vendes a l'exterior que estaven per confirmar, però que l'evolució de la guerra posava molt en qüestió. Pel que fa a la despesa, es va incrementar encara més el control sobre els pagaments i es va continuar informant quinzenalment sobre l'estat de comptes del consistori. Tant els comptes de l'ajuntament com els de les empreses municipalitzades reflectien un estricte compliment dels pressupostos d'ingressos i despeses, i una constant preocupació per l'equilibri financer. La Companyia d'Aigües, per exemple, va tancar l'exercici de 1937 amb beneficis (58.520'05 pessetes d'ingressos per 45.833 de despeses) i els comptes de l'hospital local van permetre liquidar sense dèficit els pressupostos de 1936 (9.832'43 pessetes d'ingressos i 9.832'99 de

despeses) , de 1937 (12.007'25 pessetes tant d'ingressos com de despeses) i 1938 (equilibrat en 19.474'81 pessetes).

Van sorgir d'altres iniciatives per pal·liar les limitacions pressupostàries del municipi. Així els treballadors de la Casa Baqués, Empresa col·lectivitzada, van fer un donatiu de 5000 pessetes per a l'hospital local que va ser considerat pels regidors com “ [...] un clar exemple del què poden fer les cases que en virtut del nou ordre econòmic establert al nostre país □el qual les ha posat en mans d'aquells que en realitat produeixen les riqueses. Amb una mica més d'altruisme per part dels obrers en general i d'una manera particular, d'aquells que degut a les circumstàncies es troben com els de la Casa Baqués controlant la direcció comercial i industrial, faria que molts dels problemes que aguditzen els ajuntaments poguessin ser resolts, de tal manera que la vida municipal i en general la vida de totes les Corporacions públiques seria molt més falaguera que a l'actualitat, aplanant el camí i facilitant la tasca ampla i dura que la guerra actual ha atribuït als organismes, la missió dels quals és la de vetllar per al bé comú”²⁴. A finals d'agost, el sadurninenc Joan Morera Ferrer que portava quaranta anys residint a Santiago de Xile, va enviar una carta a l'administrador de l'hospital local , o per defecte a l'alcalde, en la qual expressava “[...] que desitja contribuir d'alguna manera en els sofriments que tenen de suportar els fills d'aquesta Vila per causa de la catàstrofe que assola el país, o sigui la nostra estimada Catalunya, i per això un fill com jo d'aquesta Vila envia cinc caixes de comestibles, proveïts per la intermediació d'una casa francesa, i cinc sacs de mongetes del país en el qual jo resideixo, o sigui Xile, destinats als malalts que hi pugui haver a l'hospital local o a les famílies més necessitades del poble[...]”. El mes de setembre es va organitzar una sessió de cinema a l'Ateneu en benefici de l'hospital local i es van recaptar 546'25 pessetes. Aquell mateix mes el

²⁴ Sessió plenària del consistori del 18 de juliol de 1938. Llibre d'actes. Arxiu municipal de Sant Sadurní

músic català Pau Casals va enviar des de Perpinyà (França) vint caixes de llet condensada destinades a cobrir les necessitats de la Vila. A l'octubre, la Plana Major del Grup 25 d'Aviació residents a cal Benach van organitzar un festival que es va celebrar a l'Ateneu en el qual es van recaptar 2.180'50 pessetes en benefici també de l'hospital.

Les iniciatives solidàries van ser diverses. A instàncies de la CNT el mes de juliol es va celebrar un concert al Centre en benefici de la creació de la Solidaritat Internacional Antifeixista al qual l'ajuntament va fer una aportació de 25 pessetes. Simultàniament la Clínica Militar de Vilafranca va demanar que cada setmana el municipi li facilités dotze dotzenes d'ous per als ferits hospitalitzats; i amb càrrec al pressupost municipal es va fer un donatiu de 500 pessetes a la Generalitat de Catalunya destinades a les víctimes de la guerra. A mitjans de novembre el municipi va contribuir amb 400 pessetes a l'homenatge a Mèxic en agraïment per l'ajut facilitat a la República per aquest país des del primer moment de la guerra; i a finals d'any es van aportar 100 pessetes per a l'adquisició de joguines destinades a les nenes i nens de l'illa de Menorca.

La publicació del Decret d'amnistia per als desertors de l'Exèrcit republicà i per als emboscats anteriors al 19 de juliol de 1938 sembla que no va tenir cap conseqüència pràctica a la Vila ja que es té constància de que algú o alguns s'hi vagin acollir. En canvi sí que va tenir una certa transcendència l'acord municipal que permetia ocupar terres ermes en zones urbanes i convertir-les en horts, els fruits dels quals només es podien destinar al consum familiar.

Amb motiu de la Diada de l'Onze de Setembre els regidors van aprovar per unanimitat una moció que va ser enviada al president de la Generalitat, Lluís Companys: " Honorable senyor President. L'Ajuntament de Sant Sadurní d'Anoia que tinc l'honor de presidir, amb motiu del gloriós aniversari dels màrtirs de l'onze de setembre de 1714, ha acordat traslladar-nos una moció que exposa el sentir de la gran majoria del poble d'aquesta Vila i que diu :

President. La Diada de l'Onze de Setembre de 1714, honora la personalitat del Conseller en Cap, Rafael de Casanova, i a tots els catalans que lluitaren i lluiten per la dignitat i les llibertat de Catalunya. En recordar-ho enguany, tercer de la lluita gegantina que per assolir llurs independències sostenen els pobles hispànics, Catalunya, lligada estretament per vincles de germanor i de dissort a la resta d'Espanya, espero de vos que sabreu guiar-la, sense defallença a la victòria contra el feixisme, mantenint forta i indestruïble la unitat de tots els catalans antifeixistes, entorn a un govern de la Generalitat presidit per vos. Que aquesta unitat sigui l'expressió de l'esperit de sacrifici de les organitzacions obreres i partits antifeixistes, i que es mantingui tant a Catalunya com a la resta d'Espanya. D'ella depèn la consecució de la victòria. Aquesta alcaldia en trametre l'anterior moció i en nom propi i dels representants que ostenta vos desitja a l'ensem que la millor ventura personal és la garantia de que tots els esforços seran fets per part dels partits antifeixistes i organitzacions obreres d'aquesta localitat que faran tot allò que en l'actualitat calgui per assegurar la victòria[...]"²⁵.

El projecte més interessant d'aquesta darrera etapa de la guerra a Sant Sadurní va ser la creació d'un Cantina Infantil promoguda per l'Associació Amics d'Espanya (Societat de Quàquers), amb la finalitat de facilitar menjar, desdjunis i classes de repàs als infants de la Vila. L'èxit va obligar a establir estrictes criteris d'assistència i a ampliar els serveis amb la creació de la secció de biberons. En l'àmbit escolar es va aprovar el projecte de creació d'unes aules de primària en una immoble del carrer Diputació, al cementiri es va construir una nova sèrie de nínxols i es van donar instruccions precises a la població civil en cas dde bombardeig.

De setembre a desembre els regidors Daniel Fornes Torelló (ERF) i Josep Fluvià Simó (PSUC) van ser substituïts respectivament per Antoni Lloret Miquel i Joan Jauset Milà, dels mateixos partits; la CNT local va organitzar al

²⁵ Llibre d'actes del plenari de l'Ajuntament de Sant Sadurní. Sessió del 15 de setembre de 1938

Centre un homenatge a Buenaventura Durruti i es va proposar la substitució d'una colla de noms de carrers . Així el carrer Baixada de l'Església passà a anomenar-se Anselmo Lorenzo; el carrer del Campanar, Salvador Seguí el carrer Marc Mir, Antonio Sesé²⁶; el Mossèn Ullastre, Francesc Layret²⁷; el Mossèn Fontanilles, Ferrer i Guàrdia²⁸; el Formosa, Joaquín Costa²⁹; el Sant Isidre, Jaume Compte³⁰; el Sant Pere, Rafael de Casanovas³¹, i el Sant Josep, Pere Estartús³².

De forma responsable, l'ajuntament va preparar i enllestir les ordenances i el pressupost municipal per al 1939 amb uns ingressos previstos i unes despeses de 266.024'14 pessetes, modificant i prorrogant la Carta Financera que, com era de preveure, no havia donat els resultats esperats el 1938. Aquesta va ser la darrera tasca de l'ajuntament republicà que celebrà el seu darrer ple el 26 de desembre de 1938.

²⁶ Antonio Sesé Artaso (1895 – 1937), polític i sindicalista de la CNT

²⁷ Francesc Layret Foix (1880 – 1920), advocat i polític d'ideologia nacionalista.

²⁸ Francesc Ferrer Guàrdia (1859 – 1909) , pedagog llibertari català, afusellat després que un consell de guerra l'acusés de ser uns dels instigadors de la Setmana Tràgica.

²⁹ Joaquín Costa Martínez (1846 – 1911), jurista, polític, economista i historiador espanyol.

³⁰ Jaume Compte Canelles (1897 – 1934), destacat militant d'Estat Català que va morir durant els fets del Sis d'Octubre de 1934.

³¹ Rafael Casanova Comes (1660 – 1743), conseller en cap de Barcelona, l'onze de setembre de 1714.

³² Podria tractar-se del militant del Bloc Obrer i Camperol, l'organització política catalana, de caràcter marxista, fundada a Barcelona (1930) com a resultat de la fusió del Partit Comunista Català (independent) i la Federació Comunista Catalanobalear, oposada a la direcció del Partido Comunista de España.

Mil nou - cents trenta nou

Magí Parera Parera es trobava a Pradell de la Teixeta l'1 de gener de 1939, immers en les hostilitats pròpies del front: “Ens ha despertat el soroll d'altres soldats que de bon matí ja havien emprès la marxa altra vegada... avall, sense guia ni control que la voluntat d'anar a casa. Ens hem posat en marxa també vers noves terres, no sé què en sortirà. Quan feia una estona que caminàvem, hem trobat uns xicots i ens han preguntat:

—De quina brigada sou?

—De la 95.

—Al darrere d'aquest serral hi ha instal·lada la sanitat de la 95 Brigada.

—Molt bé, gràcies. Precisament jo hi pertanyia, ja miraré si els trobo, per haver d'anar perduts per aquí...

—Nois, ara sí que us deixo, vaig a mirar si trobo els companys —els he dit.

—Bé, fins un altre dia. Nosaltres continuarem fins a casa.

Me n'he anat sol a buscar dels companys com qui va pel desert.

—Hola, Pujol... Hola, Bienvenido... Què tal?

He sentit a dintre meu una emoció que no em deixava parlar com voldria...

—Hola Parera... Què ha sigut de tu tot aquest temps?

—Què vols que hagi sigut! Que de Cambrils em van enviar a Pujalt sol com un bel!

—Per aquí es diu que et varen castigar perquè vas anar a casa teva.

—Sí que hi vaig anar. I això trobeu estrany? Que no en teniu de mare vosaltres? I dona, i fills?

—Tens raó, noi. No parlis més.

—Ja miraré de parlar amb el capità i el comissari. On és el mando?

—Allà en aquella casa.

Cap allà s'ha dit:

—*Buenos días señor Ribot y señor Comisario ¿Cómo están?*

—*Ya lo puedes ver. Y tú, ¿cómo estás?*

—*Pues miren, muy disgustado... de haber perdido la brigada y a los compañeros, y muy emocionado de haberla encontrado de nuevo... y con el ferviente deseo de incorporarme de nuevo a ella si es posible.*

—*Bien, pero dí la verdad: ¿estuviste en tu casa? Según tenemos entendido...*

—*Sí, señores. Pasé a pocos kilómetros de allá... Y no pude resistir la tentación de ir a saludar a mi madre... a mi esposa... y de besar a mi hijo. Y aquí me tienen de nuevo, a su disposición. ¿Les parece que hice algún pecado?*

—*No, eres un hombre. Desde este momento puedes volver a tu antiguo puesto.*

—*Muchísimas gracias...*

He tornat a parlar amb l'administratiu de sanitat, el senyor Cabezas, i m'ha tornat a posar al lloc que estava de company amb en Pujol. Ja he dormit junt amb els altres companys de sanitat”.

“ 2 de gener. Avui ja he fet vida comuna amb els companys. Em fa l'efecte que he entrat a una nova vida una altra vegada. He trobat el fill del senyor Gras (que era aquell mestre que hi havia hagut a Sant Sadurní), que és tinent metge; ha sigut el primer que m'ha curat la ferida tal com s'ha de curar.” 3 de gener. Avui ens han fet anar a netejar una *casilla* que hi ha al peu del canal, a prop del mas d'en Trepat, a uns dos quilòmetres de Montclar.

Tinc una alegria com no havia sentit mai —per altra part, em sembla que no pot durar. He parlat amb en Bienvenido i li he demanat que si és possible en aquell lloc avançat ens hi deixés anar amb en Pujol i amb mi:

—Faré el que podré —m'ha d

“4 de gener. De bon matí que ja ha donat l'ordre en Cabezas que el metge el senyor Ribó (és aquell metge de Barcelona), amb dues parelles de **camillers**, s'havia d'instal·lar al lloc avançat del peu del canal, i una d'aquestes parelles era en Pujol i jo. Hem agafat tot l'equip i hem anat vers aquella **casilla**. La meva alegria no té límits... Hem arreglat la casa tant bé com hem pogut, i hem quedat instal·lats com una veritable família. Durarà molt aquesta felicitat?” 5 de gener. De bon matí que ja ha trucat a la barraca un enllaç del **mando** de la brigada, i ha donat una ordre a en Ribó i li ha dit que la complís immediatament. L'ha llegida i els ulls li espurnejaven, s'ha assegut, i fent anar el cap ens ha dit:

—Nois, amb el cor destrossat us haig de donar una mala nova. Us heu de presentar al **mando** de la brigada i, per què enganyar-vos?, segurament que us donaran el fusell i abans us donaran de baixa de la sanitat. Ànims, no us espanteu, i bona sort!

Un més dels desenganys que ens està donant a cada dos per tres aquesta maleïda guerra! Tots els que darrerament havíem entrat a la sanitat i altres serveis com transmissions, cuina, oficines, etc., ens hem presentat al **mando** de la brigada, i després de fer-nos esperar més d'una hora al defora —ja que es comprèn que a dintre no s'acabaven d'entendre—, ha sortit el comandant de la brigada, i ens ha fet aquesta arenga:

—Muchachos todos: las presentes circunstancias nos obligan a utilizar solamente unos pocos hombres para los servicios auxiliares del Ejército, y por este motivo os encontráis aquí, en donde os será dado un fusil y se organizará una compañía de refuerzo para las ya cansadas tropas de tierra de

que disponemos. Y entre todos, con la voluntad de hierro de que disponemos y el amor a nuestra tierra, evitaremos que el fascismo extranjero avance un paso más y ¡no pasarán!

Se'ns ha organitzat com a companyia de reforç, i a la nit ja ens han portat a primera línia, i ens anàvem mirant l'un a l'altre... volent dir moltes coses sense dir res... Allà on se'ns ha organitzat, és molt a prop de Preixens i ens han portat en direcció a Montclar. Comprenem que el front no està gaire lluny. Ens acompanya un tinent amb molt *mala sombra* i amb la pistola a la mà només té feina a dir:

—En fila india, no perder el contacto, no perder el contacto...

Ens hem mirat amb en Pujol:

—Mecagun! Parera, ara sí que estem caçats.

—Què vols dir amb això? —li he preguntat, mentre pensava entre mi que tenia raó.

—Que ara ja no ens podem escapar.

—Sí home, sí.

—Sí, a veure com ho faràs?

—Fent veure que vas a fer les feines...

Encara no acabo de dir això, que veig que deixa la fila, deixa el *macuto* a terra, es posa a treure's la faixa i sense dir res més va tirant enllà, enllà... He quedat de pedra. Entre mi: "Què faràs, què no faràs"... Ja tinc la faixa i al cap d'uns moments deixo també la fila i faig la mateixa operació que en Pujol un tros més amunt. La fila anava tirant, tirant, he sentit una veu que ha dit:

—Unos que se cuelan.

Al cap d'uns moments la fila ja havia passat:

—Parera... —he sentit molt baix.

—Pujol...

—Acosta't.

—No cridis.

—Ja ens hem trobat. Què hem de fer ara?

—Podríem anar a sopar allí o aquí, a aquella barraqueta prop del canal, amb l'àvia.

—No t'enredis, que allà ens podrien trobar.

—Escoltem, que se senten veus llunyanes; escolta:

—*Parera... Pujol... Ya vendremos por vosotros ya, bandidos* —s'ha sentit.

—Què et sembla? —he dit.

—Ja se la pensen.

—És clar que sí. Ens han filat. Hem d'anar a sopar a una casa nova. Allà a aquella barraca no pot ser, que ens hi vindrien a trobar, allà som descoberts. Ara ens farien mal. No m'hauria cregut mai que haguessis estat capaç de marxar de la fila.

—Ha!... Perdut per perdut...

—Ja està fet. No en parlem més. Anem tirant avall. Però no es veu res.

Després de caminar més d'una hora, hem trobat una barraca que encara no la sabíem; hem escoltat a la porta, s'hi sentien veus:

—Truquem?

—Com vulguis. Però si hi trobem militars, hem de dir que anem perduts, eh?

—Entesos.

—Pam, pam!

—Qui hi ha?

—Dos soldats que van perduts.

—Bona nit!

—Bona nit!

—Mireu, som dos soldats que anem perduts, si teníeu res per menjar i solament una mica de palla on passar la nit, ens ho estimaríem, i demà al matí veurem el camí que hem d'emprendre.

Ens han mirat de cap a peus, s'han mirat entre ells, i a l'últim ens han fet entrar, preguntes i més preguntes:

—D'on sou, nois?

—De Sant Sadurní —he dit jo.

—D'Hostalets de Pierola —ha dit en Pujol.

—Això és una desgràcia, que els homes hagin d'anar així.

—I casats i pares de família.

—Casats sou? —ha fet una velleta que hi havia.

—Sí senyora, sí.

En Pujol ha tret el retrat de tres criatures que té i jo em trec el meu del nen. Se'ls han mirat tots els de la casa. S'han convençut que no era cap ensarronada. S'han commogut tots i nosaltres ja ho estàvem. Entremig d'aquesta família hi havia un senyor que pel seu vestir i la seva manera de parlar, semblava un home de carrera i

efectivament, ens ha dit que era de Lleida, i que era enginyer de la Canadenca (una companyia elèctrica). Ens ha dit:

—Mireu xiquets, ara podem sopar tots junts, i després vindreu a dormir amb mi en una cova d'aquí al davant, i demà al matí, si em voleu creure a mi, ja us diré el camí que heu de seguir i marxeu cap a casa vostra, que això ja dura massa i ja s'hauria d'haver acabat.

—Està molt bé —hem dit nosaltres.

I junts, després de caminar més de quinze minuts, entremig d'unes roques hem trobat un forat on hi hem hagut d'entrar de mans a terra, hi havia una cova amb palla a terra on hem passat la nit molt bé. Abans d'adormir-nos, pel davant d'aquell forat hem sentit passos i hem preguntat a aquell home que estava allà amb nosaltres:

—Què és això?

—Això són soldats que van perduts com anàveu vosaltres. Només mancaria que els diguéssim per entrar, o sigui, que fugen de la guerra. A dormir!”

“6 de gener. Nous pensaments acudeixen a la meva imaginació després de dormir (encara que no gaire) aquesta nit, amic Pujol.

—Vols dir, Parera?

—Ja t'ho he dit.

—Bé, xiquets, sabeu el que heu de fer? Doncs és seguir aquesta línia de torres elèctriques i anar-vos-en drets a Barcelona. Aquesta línia us portarà a Igualada, a Piera, a Martorell i a la Capital catalana.

—Veurem, potser sí que ho farem. Moltes gràcies de tot, bon senyor i nosaltres emprendrem nous

camins. Pel que pugui ser, comença ja a fer-se de dia i nosaltres anirem tirant.

—Que tingueu bona sort, nois, no us espanteu, i adéu-siau.

—Adéu-siau.

I ens ha estret fort la mà, com un pare...Hem tornat a agafar l'equip avall. Cap on? No ho sabem. Preixens no és gaire lluny. Abans d'arribar a aquest poble ja es veuen uns soldats fusell en mà que vigilen la carretera d'entrada.

—Està fumut, això, Parera. Ens tornaran a parar.

—No t'amoïnis, la nit és molt llarga.

Hem anat tirant com aquell qui res, carretera avall. Si ens internem camps a través serà pitjor. Passi el que passi, estem a la gàbia.

—¡Alto! ¿A dónde van ustedes?

—Vamos perdidos completamente.

—Pues si van perdidos, aquí estamos nosotros para recogerlos. Harán el favor de pasar en aquel grupo de debajo de aquel árbol. Todos aquellos iban perdidos también.

Li he dit a en Pujol:

—No t'amoïnis Pujol, ja vindrà el moment precís.

—Estem de desgràcia.

Al cap de dues o tres hores d'estar-nos allà s'ha presentat un oficial amb un enllaç i ha dit:

—Todos estos perdidos harán el favor de seguir a éste muchacho y ojo en perderse de nuevo, que no respondo de lo que pueda pasar. Venga, y en fila india.

Ha marxat aquell soldat al davant i nosaltres al darrere. I hem anat fent. Al cap d'una estona que caminàvem (anàvem un grup de quaranta o cinquanta homes) s'ha presentat l'aviació dels nacionals, a bombardejar-nos. Així que ha petat la primera bomba que com a conills ens hem amagat per entre les brosses. En dos minuts ja no es veia ningú pel camí. Nosaltres hem anat a para entremig d'una mota de canyes. Les bombes queien a tort i a dret. Hem estat de sort ,no ens ha tocat res. M'ha dit en Pujol:

—Què et sembla, Parera?

—I a tu què et sembla, Pujol?

—A mi em semblaria de no marxar d'aquí.

—A mi també, i no marxem.

Al lluny s'ha sentit:

—¡Venga, muchachos, otra vez en fila india! Ya ha pasado el peligro.

Hem observat i hem vist com es tornava a recollir el grup, que anava marxant enllà, enllà, fins a perdre's de vista.

—Veus, Pujol, ja tornem a estar sols.

—Vaja que sí.

—Ara per ara jo no em mouria d'aquí.

—No marxem.

Ens hem estat dues o tres hores entre les canyes, cercant el camí que havíem de seguir. Feia moltes hores que no havíem menjat res. Hem dit:

—Hauríem de sortir i presentar-nos per veure si ens donen res de tiberi.

—Potser sí.

Així ho hem determinat i ho hem fet. Hem anat a presentar-nos a algun *mando* però en direcció contrària de la que ens portaven. Hem tornat a fer cap al poble de Preixens, rodejant-lo per darrere. El sol feia uns moments que s'havia post. Quan estàvem a punt de presentar-nos a un *mando* que hi havia fora del poble, hem demanat:

—*¿Podríamos hablar con el comandante?*

—*Creo que sí* —ens ha dit un guàrdia. I al cap d'un moment s'ha tornat a presentar i ens ha dit:

—*Pasen ustedes.*

—*¿A qué brigada pertenecéis vosotros?* —ens ha preguntat el comandant.

—*A la 95. Éramos camilleros y anteayer nos dieron el fusil y a la primera retirada perdimos el contacto con el resto de la compañía, debido a un horrible bombardeo que nos hicieron.*

—Y ahora, ¿qué pensamiento tenéis?

—Pues mire, lo que usted mande. Desearíamos encontrar la brigada. No hemos comido nada en todo el día...

—¡Qué soldados tiene Negrín! Estáis a la altura de las circunstancias. Mejor dicho, estamos... Vamos a ver, ésta noche cenaréis aquí con nosotros y mañana por la mañana os haré un pase y os iréis a reunir con vuestra brigada que está ahí enfrente, en Pradell. Dormir, también dormiréis aquí.

—Bien, muchas gracias.

Ens han portat sopar, i hem anat a sopar junts amb un avi que és l'amo d'una masia de prop de Preixens (la masia on hi ha aquest **mando**, que a més són família de ca l'Almirall de Sant Sadurní d'Anoia).

Hem sopat a la cuina amb l'avi i una minyona mig *fonta* que tenien a la casa i a més del que ens ha fet portar el comandant l'avi ens ha donat mongetes i un cistell ple de llesques de pa. En veure aquell pa se m'ha posat la pell de gallina... tants dies feia que no n'havíem vist tant. Ens han preguntat:

—D'on sou nois?

—De Sant Sadurní d'Anoia.

—Nosaltres hi tenim família a Sant Sadurní.

—Ah sí? De quina casa?

—A ca l'Almirall. Doneu-los records.

—Ja els els donarem, prou que els coneixem.

—A dormir podeu anar a dalt a les golfes, en uns cassals d'ordi que hi tenim.

—Està molt bé, gràcies.

—I per demà, abans de marxar veniu que us donaré un pa.

—Molt bé, avi. Sí que vindrem.

—Molt bona nit.

—Bona nit tingueu.

I ens han acompanyat a dalt per anar a dormir”.

“7 de gener. Al matí ens hem presentat al comandant, després del cafè amb llet. Aquest ens ha dit:

—Aquí tenéis el pase y en Pradell falta gente a buscar la 95 Brigada.

—Salud, y gracias.

—Salud.

Ens n'hem anat a acomiadar-nos de l'avi:

—Avi, fins un altre dia que ens tornem a veure.

—Molt bé, nois. Bona sort. Teniu el pa que us vaig prometre.

—Molt bé, i gràcies. Que no us passi res. Adéu.

Hem, marxat en direcció a Pradell, però abans d'arribar ja hem vist que l'artilleria bombardejava que era un gust. Qualsevol s'hi atansa... Ens hem trobat a la part del canal. Això és que ja l'hem travessat, si determinem una altra cosa (com marxar cap a casa)... No sé què farem.

Hem determinat ficar-nos en unes trinxeres camuflades que hi ha molt a prop i ja veurem què passa. Allí hi hem passat algunes hores, quan de sobte s'han presentat 30 o 40 avions nacionals a bombardejar Preixens. Han deixat anar les bombes que feia horror. Semblava talment que caurien damunt nostre i per sort totes han anat a caure al damunt de les cases, que entre la polseguera i els crits és un espectacle que les lletres no el poden descriure. Sembla que no hi hagi quedat cap casa sencera.

Amb nosaltres se'ns ha ajuntat un company nostre que també era **camiller** quan ho érem nosaltres. Es diu Narciso Marc, de Girona. És de la lleva del 41, té 18 anys. A tots ens sembla que ha arribat l'hora de prendre un determini, però ningú es decideix. Per últim, aquest noi se'ns ha encarat a en Pujol i a mi i ens ha dit:

—Què s'ha de fer, nois?

—Eh...

—Què hi dius, Parera?

—Què hi dius, Pujol?

—Mireu —ha dit el Marc— jo marxo cap a casa. Vosaltres feu el que vulgueu. Això ja no es pot aguantar més. Ara quan començarà a fer-se tard, jo me n'aniré, si voleu venir serem tres.

—Home, bé, però ja saps quant hi tens fins a casa teva?

—No.

—Hi tens 150 quilòmetres, caminant, una setmana. I la teca, com penses arreglar-t'ho?

—A demanar caritat.

—I si t'agafen?

—Mala sort. Que no ho veieu que això no es pot aguantar? Cada dia enrere. Fa una setmana que no ens donen menjar. Què hem de fer? Ni direcció, ni menjar, ni gent, ni material.

—Anem tots tres?

—Ja està dit.

—Però hem de tenir en compte una cosa. Si ens volen parar, molta serenitat. No ens hem de deixar posar les mans al damunt per ningú. I a defensar-nos fins a l'últim cartutx.

—Mira, Pujol, nosaltres hi tenim 82 quilòmetres, fins a Sant Sadurní, i el Marc n'hi té 150. Podrem anar junts fins a Cervera. Tenim un mapa. El del Reial Motor Club de Catalunya, i ens ho mirem per fer-se'n càrrec tots, per on hem de passar i deixar de passar.

—Si n'agafessin un, que no descobreixi l'adreça dels altres dos, entesos?

Per menjar no tenim altre menjar que un pa d'un quilo i un quart aproximadament, per emprendre aquesta marxa. Hem esperat el moment en què la claror del dia se'n va i entra la de la nit:

—Va?

—Va.

No sabem què en sortirà, el fet és que estem tots tres fora de la trinxera a dalt a terra plana, sense altra guia que la nostra ferma voluntat, l'estel del nord que ens ha de quedar sempre a l'esquerra i la línia de torres d'electricitat que ens va indicar aquell enginyer de Lleida. Adéu terres, on tants records hi tenim. Enmig de la fosca, anem avançant decidits sense dir paraula. Feia ja una hora que caminàvem, en el moment de travessar la carretera que va de Tàrrega a Artesa de Segre quan hem sentit un gos que lladrava i se'ns apropava, i al darrere, dos homes que corrien:

—És el control de carretera, que ens ha descobert.

Cames ajudeu-nos. Sense dir paraula. Hem sentit com deien:

—A por ellos, que van tres, que ya son nuestros.

I avall va, que a un lloc o altre sortirem. Després de córrer quinze o vint minuts hem trobat un barranc, hi hem baixat i hi hem trobat unes roques que formaven una cova i ens hi hem ficat. Era negra nit. Al cap d'una estona hem sentit passos damunt nostre i els lladrucs del gos també. I nosaltres quiets. Deien:

—Iban tres, parece mentira y se nos han escapado, quién los encuentra ahora, los hemos perdido de vista ya. No podemos abandonar el puesto... Hemos de dejarlos. Qué lástima.

Nosaltres, tant quiets com podem, ni respirem... Al cap d'una estona, hem dit:

—Això ja deu haver passat.

—Sembla que sí.

—De la primera, ja n'hem sortit, veurem la segona.

Altra vegada hem carregat l'equip. Portàvem fusell, més de cinquanta trets i unes bombes de mà cadascú. Havíem de mirar de tornar a trobar les torres elèctriques. Hem trobat la carretera. Vigilàvem, escoltàvem, i l'hem travessat. Hi ha moments en què la carn se'ns posa de gallina. És una empresa que em penso que es pot realitzar només una vegada a la vida. Però ho fem ben resoltos tots. Estic content, perquè tots anem amb la mateixa fe. Ja era més de mitja nit quan hem passat pels afores d'un poble que comprenem que és Aranyó, on havíem estat uns dies abans d'entrar en foc. De sobte, he ensopegat amb una cosa que no he sabut què era i he caigut tan llarg com sóc. M'han dit:

—Què fas, Parera?

—Doncs he caigut.

Era fosc, però buscant, buscant, hem trobat un fil, dos. Eren uns fils de transmissions. Un telèfon d'una companyia que estava acampada per aquí. Hem dit:

—Compte, que estem a la boca del llop. Ens trobem al bell mig d'algun batalló que està acampat per aquí. Marxem com més aviat millor.

I hem continuat camí enllà. Un cop passat Aranyó³³, no sentíem res absolutament i desitjàvem reposar. Ens hem assegut a terra. Almenys descansaríem una estona. Hem decidit de menjar una mica d'aquell pa, i ens hem repartit un trosset de pa cadascú, amb la més gran harmonia. I tornem-hi.

Ha començat a ser de matinada. Estàvem cansats i plens de son. El dia ja puntejava. Un tros al davant nostre era un bosc. De tant en tant se sentia xiular un tren. Estàvem molt a prop de Cervera. Ens havia dit aquell enginyer que el tren no passa de Cervera i per força hem d'estar per aquests voltants. Hem dit que podríem passar el dia dins d'aquell bosc. A les tres. Hem entrat al bosc que el dia ja clarejava molt bé. Hem buscat un amagatall cadascú i quietes. Ens hem tornat a repartir un trosset de pa”.

“Diumenge, 8 de gener. M'he tret les sabates i els mitjons i els he fet eixugar al sol, ja que els portava mullats. Per dintre d'aquest bosc hi passa un caminet, per on passa la gent que deu anar al poble. Nosaltres quietes, si alguna cosa ens hem dit ho hem fet gairebé amb senyals. Ha passat gent mig mudada i nosaltres no podíem dir res a ningú. Tan dolents som? Tant de mal hem fet? Quines coses, a la vida...

Altra vegada, el sol se'n va a la posta i ens hem tornat a reunir. Hem dit:

—Tornem-hi?

—Vinga.

—Ara jo us haig de deixar —ha dit en Marc.

—Per on has de tirar, tu ara?

—Ara haig de seguir la via fèrria fins a Manresa. De Manresa a Vic per la carretera i de Vic fins a Girona pel riu Ter, vora de riu avall fins a casa.

—Molt bé, i bona sort que tinguis, Marc.

—Adéu-siau.

—Adéu-siau —sembla que haguem deixat un tros de carn pel camí, però què s'hi vol fer?, la vida és d'aquesta manera.

—Pujol, ara nosaltres dos.

—Fóra molt que no ens en sortíssim.

Després de caminar dues o tres hores, s'ha ennuvolat i s'ha escapat alguna gota. Hem anat seguint la línia de torres. Era molt fosc. De cop, ens hem presentat a la vora d'un barranc des d'on no es veia l'altra torre. Hem dit:

—Ara sí que la farem bona. Haurem de deixar la línia i passar per on puguem. A dins d'aquest barranc no ens hi podem ficar.

—Si ens hi fem, no en sortirem. I l'altre torre no es veu.

—I aquest temps ens plourà.

—Lloat sigui Déu.

Se'ns ha posat a ploure amb una pluja molt fina. Hem caminat i caminat, plovent i fosc, mullats sense saber on anàvem i al cap de dues o tres hores ens hem tornat a trobar al mateix lloc on érem quan hem perdut la línia de torres:

—Què et sembla, si hem caminat, ja tornem a se a aquell barranc de fa dues hores, Pujol.

—Què hem de fer, ara, doncs?

—Podríem seure i menjar una mica més de pa.

Hem tornat a emprendre la marxa. Ja no plou tant. Hi ha més claror. Al cap d'un temps que caminàvem hem comprès que no era el mateix camí que quan ens hem perdut. Devem ser a la carretera de Cervera a Igualada i al cap d'un temps una altra. La que va de Santa Coloma³⁴ a Sant Guim³⁵. Ja caminàvem més segurs. Semblava que començava a puntejar el dia. Hem dit:

—Haurem de trobar un bosc una altra vegada.

—Ja el trobarem. Tinc una gana...

—No me'n parlis.

Com si una santa mà ens l'hagués portat, al nostre davant ha aparegut un bosc, on hem de passar el dia. S'hi ha començat a veure i ens hem ficat a dintre el bosc. Hem dit:

—Ara sí que desitjava seure.

34

35

—Jo també. Però, i quina picor els polls. No es pot viure... Acabo de tenir les puntes dels dits encetades de tant esgarrapar”.

“9 de gener. Anàvem mullats, plens de polls, cansats, amb son... Arribarem a casa? Li he preguntat:

—Mengem, Pujol?

—Mira, el darrer tros de pa. No en queda més.

—Com s’ha d’arreglar, això doncs? N’haurem de buscar. Mira, aquí al davant hi ha una casa. Això no és gaire transitat, però haurem d’anar amb molt de compte.

—Anem-hi.

—Home, és molt perillós, però haurem de fer el que no tindrem ganes. El perill més gran està en què hi hagi militars allà on anem. Mira, fem una cosa. Hi anirem una vegada cada ú. Si passa alguna cosa, no descobrim l’altre, sobretot.

—On som ara?

—Mirem el mapa. Tal com està tot som a prop d’Argençola.

—Calla, tens raó. Diu que hi ha un castell antic en aquest poble i allà dalt d’aquella muntanyeta se’n veu un. Sí que ho deu ser.

—Saps què? Vaig a canviar-me els mitjons.

—També me'ls canviaria, jo, però no en tinc.

—Té, home, encara en tinc un altre parell.

S'ha presentat un dia clar. Estàvem dintre del bosc, igual que els conills, fent vida de bandoler. Hem provat de dormir. Eren les 10 del matí. Els polls no ens deixen ni dormir ni estar quiets. Li he dit a en Pujol:

—Què, Pujol, provo d'anar-hi, aquí baix a aquesta casa, a veure si em volen vendre o donar res?

—Sí, home, prova-ho.

—Però quan s'hi hagi de tornar hi aniràs tu.

—Que sí.

He emprès el camí i ha era a la casa. He dit:

—**Aumaria.**

—Què demana aquest home?

—Mireu, som dos soldats que ens han enviat de patrulla per aquests indrets i no tenim res per menjar, si ens volguéssiu vendre alguna cosa us ho agrairíem molt.

—Homes. És que nosaltres també ho necessitem —diu la dona, que sembla la mestressa de la casa. Fa una cara, ni dolenta ni bona.

—Penseu que fa dos dies que no hem menjat res. Sols alguna mica de pa o bé alguna cosa que tinguin.

—Vaja, entreu. Tindríem una mica de cansalada, si us agrada.

—Sí que ens agrada.

—Aquest trosset de pa i un conillet. Què us sembla?

—De primera, mil vegades, bona senyora. Que visqueu molts anys. I quant valdrà tot això?

—Què us sembla 70 pessetes?

—Aquí en teniu 80 i que Déu us doni molts anys de vida. Que sabeu si n'hi ha d'altres, de militars, per aquí?

—No.

—Molt bé. Moltes gràcies. Adéu-siau.

—Adéu.

Tot anant cap al bosc penso que no sé si és car o barat, tot això, però la qüestió és trobar alguna cosa. He arribat i he dit a en Pujol:

—Ja sóc aquí, Pujol.

—Ah sí. I què, què portes?

—Mira, aquí està.

—Ja som rics. Amb això ja arribem a casa.

Eren les tres de la tarda. S'ha estès una boira que a deu metres ja no es veia res. Hem dit:

—Aprofitem aquesta boira i tornem a caminar? Tampoc no dormirem.

—Anem. **Ojo**, ara que ens n'anem a sobre d'Igualada.

—Encara n'hi ha per estona.

Hem anat tirant emparats per la boira. Hem comprès que havíem avançat molt. Hem trobat una carretera que amb molts treballs hem travessat. La boira s'ha aclarit un xic, però amb el delit d'anar cap a casa, no ens hem estat de caminar, tot i ser a ple dia. S'han sentit les hores d'un rellotge de poble, i més enllà hem trobat un vellet i li hem preguntat:

—Avi, quin poble és aquest d'aquí baix?

—És Jorba.

—Està bé, gràcies.

El poble no es veia, i hem comprès que ja ens quedava al darrere.

—Què, avi? N'hi ha molta, de tropa, per aquí?

—No, home, tot sovint en passen que van cap a casa seva, però vaja, aquí no els diu res ningú, no.

No tingueu por, no, que no us dirà res ningú.

—Nosaltres no marxem, no, del front. Nosaltres anem de control.

—Res, res, jo em pensava que també marxàveu.

—No, nosaltres hem de controlar els que trobem que marxen, que tampoc no els diem res.

Apa, adéu-siau.

—Adéu.

Al cap d'una estona més que caminàvem, hem vist un barri i hem trobat unes noies. Els hem preguntat:

—Com se'n diu d'aquest barri, noies?

—L'Espelt d'Òdena, és aquest barri.

—Molt bé, gràcies. És molt lluny d'Igualada?

—És aquí mateix.

—Bé, bé.

Uns minuts més i ja hem arribat a Igualada. Hem entrat per la part de dalt i com que encara s'hi veia hem parat en una bòbila que hi ha abans d'arribar al poble. Som massa atrevits. Hem vist els pagesos que anaven a *retiro*. Ja començava a fosquejar. En Pujol ha dit:

—Va, travessem Igualada i anem a dormir a la Pobla.

—Anem, fóra molt.

Hem travessat Igualada amb més por que altra cosa, però ho hem fet. Hem agafat una carretera que ens ha portat a la via dels Ferrocarrils Catalans³⁶. I nosaltres, amb pas ferm, amb tot l'equip, el fusell al coll, hem tirat via avall, hem trobat militars que es retiraven. No gaire lluny es veia tot el moviment del camp d'aviació d'Igualada,

³⁶ La línia de Barcelona a Igualada.

però nosaltres com si res. Semblava que tot ens hagués de sortir bé, ja. (Ja sento olor de casa meva.) Hem anat tirant sense parar-nos. Hem trobat més militars que retiraven. Via avall. He preguntat:

—Ens sortirà bé, això, Pujol?

—Si ens haguessin hagut de parar, ja ho hauríem fet.

—Ens ho jugarem tot en uns moments.

—Deixa-ho anar.

Hem passat per Vilanova del Camí, un poblet petitet. He preguntat a en Pujol si faltava molt per arribar a la Pobla. Ell ha dit que era allà mateix i que aniríem a dormir a Ca la Tia. I m'ha dit:

—Que en tens, de por.

—Por, tanta com tu. Però ara jo ja em veig a casa, si no fem cap imprudència. Fóra una llàstima.

—Tira endavant, ja ho conec tot això, ara. La terra, i la gent, i tot.

—Tot està molt bé, però vigilem.

Via avall, hem anat tirant. Era fosc que semblava plena nit. Hem arribat a la Pobla de Claramunt. Les cases eren tancades. Segur que a algunes cases la gent ja dormien. Hem passat per un carrer llarg i estret. De sobte en Pujol ha dit:

—Mira, ja som a Ca la Tia. Trucaré.

—Espera't —li he dit, mentre l'agafava pel braç—: escoltem primer.

Hem parat l'orella a les portes. Hem sentit una conversa:

—Alfredo, hace mucho tiempo que no te ha escrito tu hermana?

—¿Tú te crees que me va a escribir tan a menudo como te escribe tu novia?

—Hombre.

I li he dit a en Pujol:

—Veus? Què et sembla?

—La Tia no és castellana, no.

—Si entrem aquí ja estem llestos. Hi ha militars allotjats!

Hem marxat més que corrents. Finalment en Pujol m'ha dit:

—Saps què? Anirem a dormir en una bòbila que hi ha fora del poble on jo havia treballat.

—Això ja m'agrada més.

Hem arribat a la bòbila. Hi ha porxos, fogots, solitud, fred, sense res per menjar, puig que ens ho hem acabat tot. Hem fet foc per escalfar-nos un xic (que som molt atrevits, penso). No sé si hem dormit o no. El cas és que tots els ossos ens fan mal. Són les cinc del matí. M'ha dit en Pujol:

—Saps què podem fer, Parera? Ja que els polls tampoc ens deixen dormir, marxem.

—Marxem. Però, on?

—Per aquesta muntanya. Un cop l'haurem travessada ja ens trobarem damunt d'Hostalets.

—Vols dir que no ens enredarem?

—No, home, no, això ho conec de quan anàvem a caçar.

—Doncs va.

Escoltant i vigilant hem emprès el camí de la muntanya.

“10 de gener. Hi ha poca claror, però n’hi ha per anar caminant cap a casa. Amb quina il·lusió! El dia anava pujant i nosaltres estàvem desfets, de tantes hores de caminar i no dormir i no reposar com cal i de gratar-nos els polls... El goig i l’esperança d’arribar a casa, em penso que és l’única força que ens fa caminar. Feia ja més de tres hores que caminàvem quan he dit a en Pujol:

—Home, Pujol, aquesta muntanya també la conec jo.

—De debò?

—Sí, home, sí. És la muntanya de can Guilera.

—És veritat. I de quan la coneixes?

—De quan anàvem a cercar bolets. Veníem aquí una colla de més de vint. Aquí baix hi ha un pla on deixàvem els carros. Ara sí que ja som a casa.

Feia un dia clar, esplèndid per anar per la muntanya. Portàvem una gana... Més ben dit, fam. Ens hem parat de sobte:

—Allò és Piera.

—I allò, Hostalets, a casa meva...

—No tinc aquesta sort jo encara, de poder-ho dir.

—Aquest vespre soparem a casa.

—Creu-me que en tinc ganes, de poder menjar amb pau i tranquil litat. Però d'aquí al vespre falten moltes hores. Encara no és hora de dinar. I a dinar, on hem d'anar?

—Mira, Podem fer una cosa. Veus aquesta masia d'aquí al davant?

—Sí, és Cal Cristià.

—Això mateix. Doncs allà hi tinc la meva padrina. Allà ens donaran dinar, però l'has d'anar a buscar tu. Comprendràs molt bé que si hi vaig jo em coneixerà, i tot seran preguntes i no convé que ens coneguim, ni que siguem descoberts.

—Per això no pateixis. Què et sembla, hi vaig de seguida?

—Home, podem acostar-nos-hi una mica més. Anirem fins aquí davant que hi ha una bassa molt gran i allí ens afaitarem i dinarem.

—Molt de compte, que podem fer planxa. Aquí tothom et coneix, a tu.

—Per això no vull anar aquí a ca la padrina. Ves. És molt bona dona i molt religiosa.

He marxat decidit i recelós a la vagada cap a la masia. Eren ja les dotze del migdia. He dit:

—*Aumaria.*

—Qui hi ha?

—Un servidor —ha sortit una dona velleta. He pensat que era la padrina d'en Pujol, i he continuat:— Som uns soldats que, cansats de tantes desgràcies, tornem cap a les nostres cases. Fa tres nits que caminem amb molt poc menjar, moltes vegades gens... Tenim fam. Si ens volíeu vendre alguna cosa, o donar, si podeu, us ho estimarem i acabarem d'arribar a casa. Déu us ho pagarà.

—D'on sou?

—Un servidor de Sant Sadurní.

—I els altres?

—Anem només dos. L'altre és d'aquí a prop.

—No m'enganyeu? Per què no ha vingut, l'altre?

—No l'enganyo. L'altre s'ha quedat a guardar els paquets aquí dalt en aquesta bassa que hi ha aquí dalt mateix.

—Doncs mireu, us donaré dos platets de guixes i un tall de cansalada. Oi que els plats me'ls tornareu després?

—Sí, no patiu. Si voleu us deixaré la caçadora aquí per penyora.

—Això no.

—Doncs fins després. Adéu.

I que content que he marxat! Pobra dona! Com ens hem de trobar. Li he dit a en Pujol:

—Pujol, mira què m'ha donat. Un plat de guixes i un bon tros de pa.

—Que bé que anirà això. Ja t'ho he dit, que era molt bona dona.

No sé si ens les hem menjat o bé ens ho hem empassat sencer, el cas és que encara no ens n'havíem adonat i ja estàvem. Li he preguntat:

—Menjaries més, Pujol?

—No ho sé, no me'n parlis.

—Vaig a tornar els plats.

He anat a la masia i li he dit a la senyora:

—Senyora, aquí teniu els plats.

—Ja esteu?

—Sí, miri, com que no hem gastat gaires compliments. Bé, i quan val tot això?

—Ai, fill, no res. Bon profit que us faci.

—Moltíssimes gràcies. No tenim prou paraules per expressar-li en nostre agraïment.

—I a dormir, on heu d'anar, a dormir?

—Ai, senyora, no dormim, nosaltres. Quan es farà de nit, altra vegada hem d'emprendre la caminada.

—Pobres fills!

—Ja ho podeu dir, ja. Però vaja, aquesta nit, si Déu ho vol, penso anar a abraçar la meva mare... i la família. Adéu, i gràcies.

Hem esperat que passés la tarda i a entrada de fosc hem emprès el camí d'Hostalets. Hem entrat per darrere del poble, i hem entrat pel pati a casa d'en Pujol. Ja a dintre casa, en Pujol ha dit:

—Pare!

—Hola Cisquet! D'on surts, ara?

—Sí, mireu, he entrat pel darrere... Aquest xicot és un company meu que sempre hem anat junts.

—Està molt bé. Tant de gust. No crideu gaire.

—Gràcies —ens hem saludat.

—Pare, on és la mare?

—És a cercar la llet.

—Que fa gaire?

—Fa una estoneta.

En aquestes, han trucat a la porta: pam, pam!

—Qui hi ha, és la mare —ha dit en Pujol.

—No hi vagis tu, a obrir, que farem un bunyol —li he dit jo.

—Tira, no res, això.

Ell ha anat a obrir la porta i així que la seva mare l'ha vist, del carrer estant ha exclamat:

—Ah, el Cisquet... El meu fill...

I li ha caigut en braços. Sort que en aquells moments no passava ningú pel carrer, altrament l'hauríem feta bona. He anat corrents a tancar la porta. En Pujol m'ha dit:

—Ho veus, home, ho veus... No hi havies d'anar tu, a obrir. Era el teu pare el que hi havia d'haver anat.

No ho veus què podia passar?

—Deixa-ho anar. No ha passat res...

Per fi, la dona s'ha refet, i entre plors i sospirs hem parlat sense cridar gaire:

—Aquest xicot és un company meu.

—Que és el Parera?

—Sí, senyora —he fet.

—Molt de gust de conèixe'l.

—Gràcies, igualment.

—Fa molt que heu arribat?

—Fa mitja hora.

—I ara què?

—Ara ens hem d'amagar. No ens queda altre remei.

—I sopar?

—Hem de sopar —ha dit en Pujol. I després ha preguntat:— I la canalleta?

—La canalleta són a dormir, i la teva dona és a la Pobla.

—Està bé. Arreglarem el sopar i soparem, doncs.

Després de sopar, jo els he dit:

—Què s'ha de fer, ara? A mi m'interessaria arribar a casa.

—Vols marxar avui?

—Sí, sí. Els polls no em deixen viure i si em quedava a dormir en algun altre lloc tot ho empastifaria.

—Mira —m'ha dit la seva mare—: si vols jo mateixa t'acompanyaré fins a la carretera de més bona sortida que tindràs. La carretera de Masquefa³⁷. Passarem per la drecera del bosc.

—Ja hi estem anant.

La dona s'ha preparat, i així que he vist que estava a punt m'he acomiadat d'en Pujol:

—Adéu-siau, i bona sort que tinguis. Me'n vaig a provar si arribo a casa. Adéu, avi.

—Adéu, noi.

Hem sortit de la casa, era negra nit. Al cap de mitja horeta ja érem a la carretera de Masquefa.

—Ara ja se'n pot tornar, àvia, això ja ho conec.

—Doncs tornaré.

—Bona nit, i gràcies de tota la molèstia.

—Bona nit.

Ara estava sol, era negra nit. Estava a punt de ploure. Amb més confiança que mai d'arribar a casa. Amb penes i treballs he arribat a poder deixar la carretera. Quan veia la claror d'un auto que venia, no tenia altre remei que tirar-me a terra a la cuneta i bé a dintre de les vinyes, per tal de no ser vist. A dalt a la creu he agafat el camí de carro que passa per Cal Llopart de les Alzines i va a parar a Espiells. Per aquest tros de camí, en arribar a l'encreuament del camí que va a can Benet, he fet cap a aquesta barriada i en arribar-hi he comprès que m'havia equivocat. Els gossos m'han descobert i la feina ha estat meva per escapar-me i desfer-me'n.

Altra vegada al camí on m'havia equivocat. Ara ha de ser aquest, pensava entre mi, i camí avall. Sentia ganes de reposar, però si m'asseia per reposar la son em guanyaria i per no adormir-me se'm va acudir de pessigar-me la carn dels braços. Les cames... allà on em venia bé. Era l'única manera que podia reposar i no m'adormia. En arribar a Espiells sentia la temptació d'anar a trucar a cal sogre, ja que anava mullat, feia mitja

hora que plovia. Però a l'últim he pensat que, pobres també, ja tenien prou feina per a ells i he decidit acabar d'arribar a casa. Eren dos quarts de tres de la nit.

Ja a casa, i com si ho consultés amb la consciència, m'he dit : i ara què?, ara has d'escoltar la casa, que no s'hi senti gent forastera. I així ho he fet. He escoltat per davant i per darrere, un cop, dos, i per fi he entrat a dintre sense fer soroll. El menys soroll possible. Ja a dintre casa, de l'alegria no sabia el que em passava. Eren les tres de la nit. Oh! Déu meu! Quina sort! Ja m'ha costat prou...

I quines hores, aquelles! No les oblidaré mai. Després de vuit mesos de ser fora. Amb la mort que ha passat mil vegades a fregar la roba, i un cop ferit i ara tornar-me a trobar a casa... entre la meva família... el nen... la dona... la mare!

Quietud de nit... només el soroll que el matxo que menja. He decidit no dir res a ningú, per no fer-los espantar, i esperar el pare quan vindrà a donar menjar al matxo, que seran les cinc almenys de la matinada. M'he arreglat un jaç de palla per veure si puc dormir. Dormir, dius? No hi ha manera. Els polls se'm mengen a base de picades i el neguit que tinc no hi ha manera. Sí que triga de baixar el pare. Ja són les quatre...

Les cinc... he sentit soroll a dalt. Si ho sabien que era aquí! El pare ha baixat les escales. Ja era baix, li havia de dir molt baixet:

—Pare, pare...

—Magí, fill! Ai, si et troben ens mataran a tots! —s'ha tirat als meus braços, que si no l'arribo a aguantar cau a terra.

L'escena aquesta, les lletres no la poden explicar.

□ I ara, què s'ha de fer, a casa no t'hi pots quedar.

—No us amoïneu que tot s'arreglarà. Ara, de moment, ho anireu a dir a la mare i que baixi, jo m'esperaré a dalt a la cuina.

Han baixat tots dos:

—Magí! Fill meu!

—Mare! Ara la Teresina i la Palmira.

—Ara les aniré a cridar.

Han baixat totes dues:

—Hola Magí!

—Hola Ja tornem a ser-hi tots. Asserenem-nos i ara hem de parlar de tot. A l'Engràcia³⁸ l'hi hem de dir o no?

—Jo sí que li diria —ha dit la mare.

—Voleu dir?

—Sí, home, sí que se li pot dir, no dirà res, no.

—Doncs ja l'hi podeu dir.

³⁸ Una germana de Magí Parera

L'Engràcia és una germana meva malalta del cor. Ha baixat, ella també:

—Magí! Com ha sigut això?

—Mira, ja ho pots veure, m'he escapat del front, de la guerra, de l'infern, i amb quatre nits de caminar i de dia amagat... he fet cap a casa. Estic rendit de son, de fam, de fred i estic ple de polls. No us acosteu gaire que us encomanaré. Però ara no m'heu de descobrir. Oi que no em descobriràs, tu? Si em descobriu em mataran.

—No tinguis por, no, Magí. Reina santíssima, reina santíssima, quina alegria!

—Ara heu de fer veure tots que de mi no en sabeu res, i fer la vida normal com sempre. Ara tu, Engràcia, ves-te'n a dormir, que aniràs millor, ho sents? I tu també, Palmira, no et sembla? La meva alegria és una cosa tan gran que no la puc explicar. Sento ganes de plorar, de riure de satisfacció, d'abraçar-vos a tots... però valdrà més que no comencem a fer gaire soroll.

La gana que porto ha fet que me n'anés al calaix del pa i que comencés a menjar-ne i no recordés l'hora de parar. La mare m'ha dit:

—No mengis tant de pa sol, que et farà mal.

—No tingueu por... —només em preocupa ara la gana i els polls— vós pare, demà dissimuladament aniria bé que ho anéssiu a dir a Espiells, crideu el sogre, tots sols.

—Ja hi pensava...

—Doncs entesos. I vosaltres —he dit, dirigint-me a la mare i a la Teresina— m’hauríeu de donar roba neta i posaríem aquesta que porto en una caldera, i l’escaldeu, per tal de matar aquestes bèsties.

—Sí, home, sí que ho farem, ara rai, ja et tenim.

—Són tantes les ganes que tinc de reposar, que un cop estigui net i hagi menjat hauria de dormir.

—Ja hi pots anar quan vulguis.

Una vegada net, me n’he anat a dormir”.

“11 de gener. De llevada no he pensat en altra cosa que amb menjar i més menjar. Jo mateix me’n dono vergonya. Menjar d’aquesta manera no ho havia vist mai de ningú. Han trucat a baix. Era un matrimoni jove que demanaven lloc per dormir. Era un soldat que anava amb la seva dona. Desgràcia sobre desgràcia. Mare meva...

—Digueu-li que tenim una noia malalta i que no en podem donar.

La mare ha sortit i els ha dit:

—Mireu, nosaltres tenim una dona malalta i, la veritat, no podem recollir ningú.

—Està bé, ja marxarem doncs.

Un mal trago. Ja començarem a patir. A dalt a les golfes tenim una pila de garrofes i he començat a fer-hi un forat per amagar-m’hi. El nen que no em vegi. Ja té quasi dos anys”.” 12 de gener. Continuo a casa. Menjar, amagar-me, no dir res, no parlar amb ningú. Les hores del dia que estic amb tots junts són només al vespre, a

sopar, quan el nen és a dormir. Les altres hores estic sempre a dintre de la pila de garrofes. Alguna hora encara m'atreveixo a baixar a baix, tot i que és de dia. La gana ha començat a baixar". 13 de gener. Avui ha baixat a veure'm el sogre:

—Hola, com va això?

—Mireu... —per tota resposta me li he tirat al coll i no li podia dir res. Al final, he dit:— Aquí estem, no sé com anirà això. Cada dia vénen gent a demanar acolliment per dormir, jo aquí no sé si hi estaré gaire bé.

—No t'espantis, si això dura així, ja et vindré a buscar.

—Com us sembli".

"14 de gener. Net de roba, amb el menjar corresponent. Si no fos la por, ja començaria a marxar mig bé, tot això. Un cop he baixat a baix i sense pensar m'he trobat amb el meu nen. He pensat "oi que és horrible, haver-me d'amagar i no poder-li dir res m?" i ell ha girat cua cap a la cuina, i he sentit que deia:

—Mama, mama, aquí a l'escala hi ha un home. Vingui, vingui.

—T'ho deu haver semblat. Devia ser el gat. Ja ho veuràs, anem-hi —jo ja havia marxat—. Ho veus com no hi ha ningú?

—Doncs jo havia vist un home...

—No, home, no...

A dalt, jo no he sabut si riure o plorar”. “Diumenge, 15 de gener. De bon matí ha vingut gent i més gent per allotjar-se a casa. Veig que no hi estic bé, aquí, i he de marxar. Pare, no estic bé, aquí. Us podria comprometre i comprometre'm a mi. Hauríeu d'anar a Espiells i dir al sogre que vingués.

—Hi vaig de seguida.

Ha vingut el sogre i li he dit:

—Mireu, aquí no hi estic bé.

—Demà al vespre, a les set pugues fins a l'alzina de cal Ferrer i jo t'acompanyaré”.

“16 de gener. Només penso a marxar de casa. Sense poder dir res al nen! Ja m'he preparat per marxar:

—Adéu, mare. Adéu, Teresina, Adéu a tots. Per portar-me el menjar ja us posareu d'acord amb Espiells.

Com un lladre, he marxat de casa, escoltant aquí i allà, amb el cor estret a no poder més. A l'alzina de cal Ferrer, a les set he sentit:

—Pst!

—Sóc aquí.

—Què s'ha de fer?

—Tirarem aquesta rasa enllà i anirem allà a la vora del Masset, on hi ha una cova que on hi ha en

Jaumet i en Joan.

—Estarem segurs?

—Sí, home, sí. Es tracta de pocs dies, ara. Avui diu que ja han entrat a Tarragona.

—Millor que sigui així.

Ja érem a sota d'una timba, hem baixat amb una escala com de vaixell formada per dos rests i unes barretes posades entremig cada quaranta centímetres, aproximadament. Té de llargada de 10 a 12 metres. Hem baixat. Hi ha els meus cunyats Joan i Jaume, el Josep del Masset, el Cisco del Masset. Els he saludat:

—Com va això, nois? —l'emoció era gran.

—Ja jo pots veure, serem un més, a fer el gandul —i se m'han tirat al coll, plens d'alegria—. Poc soroll —l'escena ha estat tan gran que les lletres no ho poden descriure.

El sogre ha dit:

—Per demà ja en teniu, de menjar, oi?

—Sí, per demà ja estem servits, ja podeu marxar quan vulgueu, ara.

—Bona nit, doncs. Quietud, fins demà.

—Adéu.

Ja estic amb tota la colla. Després d'estar un temps allí m'han dit:

—Tornem cap a dalt?

—Va —han dit tots.

I han pujat l'un rere l'altre.

—Cada dia al vespre baixeu?

—Cada dia, per força. Hi ha coses que a dalt no es poden fer.

Ja érem tots a dalt. Hem passat per un forat que just hi passa un home. A dintre, hi ha unes coves a dintre la terra amb uns jaços de palla per dormir, a veure,...

—I l'escala?

—L'escala, ara la traurem. I han començat a estirar-la. A dalt està fermada i clavada a terra a dintre de la cova. Un cop l'escala ha estat a dalt, amb una branca de pi han tapat el forat i a passar el dia si és de dia i a la nit, mig destapat.

—Què t'ha semblat?

—Molt bé. De qui va ser la idea?

—Una mica de cadascú.”

“17 de gener. S'ha fet de dia i tots allà parlant com si allò fos una cosa ja habitual:

—Què et sembla, doncs, l'hotel, has dormit?

—Sí, la veritat. Em trobo més segur aquí que a casa. A casa l'angúnia no em deixava dormir.

—Ara, a jugar a cartes.

Així s'ha passat el dia. Fins l'hora de baixar i tornar a pujar i a dormir". 18 de gener. S'ha sentit de bon matí el tronar de l'artilleria i l'aviació, que sembla que el món s'hagi d'acabar. Al vespre se'ns han afegit dos més a la colla: en Moliner i l'amic Neri. Les hores es troben llargues, pesades. Quant durarà, això?". 19 de gener. De tant en tant amb molta quietud hem anat espiant pel forat d'entrada, soldats i més soldats i més soldats que fugen de les primeres línies; que va ja tot a la desbandada. La vida, aquí, sempre igual. Esperar...". 20 de gener. Avui se'ns han afegit dos amics més.

—Va nois, que això s'acaba...

—Ara fos l'hora...

"21 de gener. Ara resulta que som ja tretze, en aquest amagatall. Ja gairebé no queda lloc per a ningú més. La família del Masset, amb l'afany de salvar amics, en veure l'horrible perill que es corre, no paren de fer venir amics i familiars".

Aquells mateixos dies de gener, el sadurninenc Eusebi Budí Salart de 18 anys, membre de les Joventuts Llibertàries que degut a la seva disminució física³⁹ havia estat assignat a les oficines de l'Hospital Militar de Vilafranca, va visitar els seus pares i es va assabentar d'un conflicte que afectava un bon nombre de famílies de treballadors de la Fàbrica Z (cal Benach) : "[...] L'alcalde era un home d'Esquerra Republicana de Catalunya d'uns cinquanta anys⁴⁰i el vaig anar a trobar al seu despatx. Ell em va dir:

—Budí, ja saps que en previsió de l'ofensiva franquista es va decidir el trasllat de cal Benach a Vic⁴¹ .

³⁹ Havia patit poliomeilitis de petit.

⁴⁰ Napoleó Montagut Duran, nascut el xxxx

⁴¹ No a Vic sinó a Bescanó (el Gironès)

Ens va prometre l'interventor del govern que juntament amb el personal i la maquinària també evacuarien les famílies i ara resulta que se'n desenten. Per això has pogut veure a la plaça a les dones els obrers junt amb el seus fills protestant per l' incompliment d'un compromís.

Li vaig comentar que al meu entendre tenia dues opcions: o ell se'n anava a Vic a parlar personalment amb l'interventor i l'intentés convèncer de que calia traslladar les famílies, o que pel seu compte requisés dos o tres autobusos, els omplís amb els familiars dels obrers de la Fàbrica Z i els traslladés a Vic. No em semblar convènce'l ja que em va dir , suposo que pensant també en el seu cas personal, que donat el cas amb un de cada família fugint per les carreteres ja n'hi havia prou.

Feia dies que el soldat republicà sadurninenc Jaume Martí Trias també es retirava i el 12 de gener ja havia caigut en poder de les tropes franquistes a Cervera. El 13 es trobava a la zona de Balaguer (Lleida). Segons el seu testimoni⁴²: " No anàvem pas emmanillats però era impossible escapar-se. Estàvem molt repartits entre la tropa i si haguéssim fet un mínim gest ens haurien mort allí mateix. Avançàvem per la carretera i quan trobàvem pèlags d'aigua ens hi amorràvem per beure". Un cop va haver arribat a Lleida va ser traslladat en un tren de mercaderies al camp de concentració de Miranda de Ebro (Burgos) on va coincidir amb els altres sadurninecs Pau Gramona Batlle de la lleva del 37 i Joan Pinyol Tubella de la lleva del 33. Aquest hi va morir pocs dies després.

El darrer any de guerra havia començat amb unes expectatives republicanes deplorables i amb l'eufòria de les tropes franquistes. El 15 de gener va caure Tarragona i Reus, el 21 Vilafranca i Vilanova, el 22 Sant Sadurní, el 26 Barcelona, el 4 de febrer Girona, el 8 Figueres i el 10 l'Exèrcit Nacional controlava tots els passos fronterers amb França. Feia 5 dies que les autoritats franceses havien autoritzat l'entrada al seu país d'entre 450.000 i 475.000

42

refugiats civils i militars. A partir sobretot del mateix dia de la caiguda de Tarragona, a la Vila es van prendre una colla de mesures excepcionals: d'una banda es va començar a desmantellar la maquinària pesada de la Fàbrica Z (Cal Benach) i es van realitzar els primers viatges de trasllat a Bescanó (Gironès) amb la intenció il·lusòria d'instal·lar-la allí en un nou emplaçament⁴³; es va recordar a la població les caves més idònies per a cada família per a refugiar-se en cas de bombardeigs; es van acollir a centenars de refugiats civils i militars en retirada que s'adreçaven a Martorell per des d'allí traslladar-se a Barcelona; es va intensificar la vigilància als celles de can Guineu □on hi havia encara una part del vi dels rabassaires de la collita anterior□ per evitar el pillatge i s'hi van descarregar uns camions d'oli de la Intendència Militar provinents de la Fatarella; i es van organitzar brigades municipals per fortificar amb trinxeres el port de l'Ordal per on transitava una de les principals carreteres per accedir al Baix Llobregat i al Barcelonès (l'actual N – 340).

L'exalcalde Miquel Bruna, l'alcalde Napoleó Montagut i el seu fill Joan, el veí Tomàs March Papaseit (1895 – 1939), i el jove Josep Amat Oliver i el seu pare, entre d'altres, van formar part d'una d'aquestes brigades. El 21 de gener a la tarda, a l'hora de tornar al poble, els quatre primers devien creure erròniament que els nacionals ja l'havien ocupat o els propis comandaments republicans els van impedir retrocedir, i van marxar en direcció a Barcelona. Miquel Bruna i Napoleó Montagut es van amagar a la ciutat en llocs diferents, i Joan Montagut i Tomàs March van viatjar a la frontera francesa per anar a raure als camps d'Argelers i Saint Cyprien. Així ho explicava Joan Montagut a les seves memòries⁴⁴ : “ I ja em teniu en el batalló de fortificació cap a fer trinxeres en direcció a l'Ordal i Olèrdola . Al cap d'uns dies, quan encara anàvem per feina, va venir l'ordre de retirada. Em van carregar dalt d'un camió i avall. A Sant Joan Despí vàrem aturar-nos un parell de dies i després ens afegírem

⁴³ Un dels mecànics locals que va fer aquest trasllat va ser Enric Parellada Martí.

⁴⁴ Fons de l'autor.

al comboi de camions de la retirada". En arribar a Badalona vàrem tenir un accident. El camió va caure per un terraplè, va començar a donar voltes i els cops dels pics i les pales que dúiem van provocar molt ferits greus. Vaig tenir la sort que només em vaig donar un cop i em vaig fer una ferida a una ma. Em vaig aixecar buscant el pare i el vaig localitzar tot ple de sang ja que s'havia fet mal a l'orella.

Poca estona després van començar a arribar ambulàncies i ens van traslladar a l'Hospital de Sant Pau. Als dos dies ja sentíem les canonades dels nacionals darrera el Tibidabo. Immediatament ens van comunicar que calia evacuar l'Hospital i que els que poguéssim caminar ens traslladéssim a l'Estació de França on hi havia un tren preparat per a nosaltres. Vaig intentar localitzar el meu pare però hem van dir que ja havia marxat (després vaig saber que ho havia fet per poder quedar-se a Barcelona) i ja em teniu a mi tot sol, amb només 15 o 16 anys, corrent cap a l'Estació de França. Quan hi vaig arribar no hi havia res de res, ni tren, ni personal que pogués donar raó. Aleshores vaig decidir anar a Badalona seguint la via del tren amb la intenció de pujar a un d'aquells camions que abandonaven Barcelona".

Mentre es trobaven bastint aquell reguitzell de fortificacions els veïns de Sant Sadurní allí destacats, van ser testimonis d'un dels èxodes més dramàtics del final de la Guerra Civil, altrament anomenat *la retirada*. El corresponsal nordamericà Herbert Matthews també hi era. El 15 de gener havia sortit a primera hora del matí de l'Hotel Majestic de Barcelona on s'allotjava en direcció a Tarragona pel coll de l'Ordal, acompanyat del corresponsal britànic Henry Buckley i del fotògraf Robert Capa. Matthews va descriure així aquella retirada a les seves memòries titulades *The Education of a Correspondent*⁴⁵: [...] El dia que Tarragona finalment va cedir, feia molt

⁴⁵ MATTHEWS, Herbert L. *The education of a corresponded*. Harcourt, Brace and Company. New York, 1946. p 150 i 151

bon temps. Els arbres començaven a florir al llarg de la costa⁴⁶ i fins i tot em van picar mosquits □i això que només era el 15 de gener!. La bellesa natural del paisatge subratllava l'horror i el patetisme del que hi succeïa. Tres factors eren constants: aviació, artilleria i foc, i aquella riuada interminable i infinitament infeliç de refugiats. No hi havia cap tros de carretera, per petit que fos, sense aquells carros lents carregats fins a dalt de tot de pertinences que haurien estat desestimades per qualsevol comerciant d'articles de segona mà, però que per a aquesta pobra gent era tot allò que posseïen en aquest món. Això també era un èxode, una anada a l'exili que havia assolit dimensions de tragèdia bíblica. Nadons, xais i nens van néixer en aquestes carreteres. Homes i dones grans i animal esgotats morien abans d'arribar a bon port. Els avions continuaven bombardejant i metrallant les carreteres diverses vegades al dia, aportant-hi llur quota de morts o ferits, o la destrucció de carros i pertinences. Tots anaven per la mateixa carretera. Era una altra manera amb què els civils eren atrapats per la maquinària que uns altres havien posat en moviment. Tot i aquests ingredients □cansament, gana, terror i mort□, no se sentia ni un sol plany. Trobar el somriure, la cortesia i l'amabilitat de tota aquesta gent era veure com si s'accentués la tragèdia [...].

[...] Durant aquest breu espai de temps, des de la matinada i fins a ben avançada la tarda, la carretera de la costa entre Tarragona i el Vendrell, unes 18 milles, va esdevenir un vertader infern. A ningú no li calien ordres per continuar i anar cuita-corrents, ja que els avions rebels no van parar en tot el dia. Ningú no se'n podia escapolir i nosaltres ho vàrem haver d'afrontar com tothom. Poc abans d'arribar al Vendrell varen baixar a la costa 15 bombarders mentre tres més arribaren per mar⁴⁷. Vàrem esperar gairebé una hora mentre bombardejaven i metrallaven les carreteres, i quan finalment desaparegueren, ens vàrem obligar a fer un reconeixement molt

⁴⁶ Els ametllers, efectivament, floreixen habitualment a mitjans de gener en aquesta zona costanera de Catalunya.

⁴⁷ Provenien d'un aeròdrom de Mallorca

dolorós i trist, fins a arribar a la carretera de Valls, a les carreteres secundàries i finalment tornar al Vendrell i avall cap a Tarragona: les destrosses dels bombardeigs dels quals havíem estat testimonis eren com avisos macabres.

No gaire lluny del Vendrell hi havia dos carros amb les mules mortes. Un home jeia també mort a la vora de la carretera. Totes les pertinences que hi havia als carros havien estat destruïdes o escampades per terra; conills i aviram morts o ferits a les gàbies. Parts de les pertinences i moltes més coses horribles havien estat llançades als fils de telèfon i a les branques dels arbres més propers. Un carretó de mà, i tot el que hi havia dins, varen sortir d'estampida de la carretera i volaren per damunt d'un mur. Quan ens vàrem aturar per pair tota aquella escena esborronadora, una pagesa va sortir d'una carretera secundària; hi havia més dones i alguns nens que l'esperaven

El capteniment de la pagesa era molt digne i ni la commoció ni la pena li feren variar el posat ni caure en l'histerisme. Només l'amoïnaven els fills i com fugir d'aquella carretera del terror. Venien de Salomó d'on havien sortit feia dos dies per escapar dels bombardeigs. Es van endur tot allò que podia tenir algun valor i que podien transportar □sobretot quatre animals preciosos i menjar per a un mes. Ara els animals eren morts, el menjar malmès i la casa perduda. Ens demanà què havia de fer; li vàrem dir que fes aturar un camió buit i que baixés al Vendrell. L'ancià, el cadàver del qual havia estat embolcallat amb la seva capa, venia del mateix poble i viatjava amb ells. Li havien mort la dona en un altre punt de la carretera. No tenien fills, així que la pagesa pensava que potser la mort d'aquell ancià havia estat al capdavall un acte de misericòrdia del destí.

Vàrem continuar contra un corrent creixent de terror i de perills. Dos soldats morts, un altre pagès mort i també animals morts, carros i automòbils bolcats, la carretera esberlada, arbres tallats, fils de telèfon penjant en l'aire i, en direcció contrària a la nostra, aquesta ràpida i interminable corrua de gent. Per bé que no hi havia pànic, la rapidesa i tensió de tot allò s'encomanava de tal manera que tots els nostres instints ens demanaven a

crits que canviéssim el rumb i marxéssim amb ells. Ens calia, però, donar testimoni d'aquells sucusos i no podíem abandonar ni abandonar-nos.

Vàrem continuar fins a gairebé els afores de Tarragona, on vàrem comprovar que a tres quarts de dues de la tarda del 15 de gener del 1939, Tarragona encara era a mans del govern. De fet, els italians⁴⁸ i els navarresos⁴⁹ ja es trobaven als afores del sud i oest de la ciutat, i per això ens en vàrem anar just a temps. Després, no cal dir-ho, ja era massa tard per escapolar-nos dels bombardeigs. Ens varen enxampar deu minuts més tard, i durant divuit minuts, nosaltres, els quatre corresponsals i el xofer, com també els altres que eren a la regió, vàrem patir la mena d'infern que la guerra ens fa viure a tots sense excepció. Cinc Savoia-Marchetti⁵⁰ arribaren des del mar, amb el sol rere seu, i bombardejaren la carretera. Després, quatre bombarders més; tots varen girar cua i tornaren amb les metralladores ruixant bales en totes direccions. Sis bombarders més varen passar per la carretera tot seguit, metrallant sense pietat. Les bales, sortosament, no ens varen tocar i férem camí cap a Sitges. Més tard aparegueren quatre bombarders més. Varen perdonar el poble, però bombardejaren les carreteres. Ens vàrem amuntegar contra el mur d'un pont de ferrocarril⁵¹, on ja s'havien aixoplugat tres mares amb els seus fills. Una mare jove maldava per aconseguir que el seu nen de dos anys mantingués la boca oberta, per por que si es produïa una explosió se li rebentessin els timpans o que els pulmons patissin un col lapse[...]”.

A can Codorniu es van produir aquells dies dos esdeveniments antagònics. A la torre modernista s'hi va instal·lar l'Estat Major de la 45ena Divisió republicana comandada pel Major de milícies Ramon Soliva Vidal. Entre

48

49

50 **Marca dels avions bombarders italians facilitats a Franco per Mussolini. Podria ser un error d'apreciació de Matthews i en realitat tractar-se d'avions nazis de la Legió Cóndor provinents de l'aeròdrom de la Sènia (XXXXX).**

51 **De la línia de Tarragona a Barcelona per la costa.**

els seus ajudants s'hi trobava l'oficial de l'Auditoria Militar Marc Aureli Vila Comaposada (1908 – 2001) el qual molts anys després va explicar en una entrevista que mentre erem allí : “va comparèixer un home vell, relativament gran , devia tenir 60 anys i era l'encarregat de les caves, que venia a dir si podia parlar amb el cap. Quan va veure en Soliva li va dir:

□Els soldats m'estan demanant xampany . I si m'entren allà⁵² dins tindrem un drama perquè faran soroll, començaran a petar ampolles⁵³ i creuran que es un froteig. Jo per la meva part no hi ha cap inconvenient, però...

Vaig acompanyar l'encarregat a les caves i em va explicar com es feia el xampany. Em va comentar que en aquelles galeries que no s'acabaven mai hi havia 11 milions d'ampolles⁵⁴.

□Teniu ampolles de xampany petites? □ li vaig preguntar. Em va dir que sí i aleshores li vaig dir que donaria ordres perquè li anésin a buscar 10000 ampolles petites⁵⁵ per repartir-les entre els soldats, que bé que s'ho mereixien. Tot va funcionar perfectament, sense incidents. A l'hora de dinar el mateix encarregat ens va oferir un cistell ple d'ampolles de xampany als integrants de l'Estat Major. Jo li vaig comentar que les coses s'havien de fer ben fetes i que destrossar la riquesa no afavoria a ningú i ens feia mal a tots”.

⁵² Volia dir a les caves.

⁵³ Per aconseguir que les ampolles de xampany explotessin calia fer alguna cosa més “soroll”.

⁵⁴ Aquesta xifra sembla excessiva. Com a molt n'hi devia haver entre 5 i 6 milions.

⁵⁵ Deu mil ampolles per repartir entre els soldats voldria dir o que n'hi havia molts de soldats, o que a cadacun d'ells se li va adjudicar un nombre significant d'ampolles. Un testimoni va comentar que mentre la 45ena Divisió es retirava per la carretera de Gelida i per la via del tren en direcció a Martorell , cada vegada que explotava una bomba llençada per l'aviació enemiga o un obús d'artilleria es sentien simultàniament petites explosions provinents de les motxilles i bosses de ma dels soldats que fugien.

L'altre incident més o menys simultàni el va protagonitzar un escamot comandat pel capità republicà argentí José Acosta⁵⁶. En una entrevista publicada al diari *Clarín* de Buenos Aires el 14 d'abril de 1996 explicava⁵⁷ : *“Nos retirábamos de Tarragona. El mando decidió formar un pequeño comando para inspeccionar las bodegas Codorníu, ya entonces muy famosas por su champán. Las bodegas estaban administradas por los anarquistas de la CNT y de la FAI, que habían conservado la producción⁵⁸ y también la exportación⁵⁹ de champán, por lo que contaban con dinero⁶⁰. Nos dieron órdenes de cargar los camiones con las cajas listas para la exportación. Cargamos hasta donde pudimos. Pero Codorníu era un emporio: había kilómetros de cavas, donde descansaban las botellas mientras el champán maduraba. La instrucción fue destruir lo que no pudiéramos llevar.*

No sabíamos lo que íbamos a desencadenar cuando vaciamos nuestras ametralladoras contra las filas de botellas. Las balas las hacían añicos, pero entonces comenzó un estrépito infernal: por simpatía estallaban las galerías sin necesidad de nuestras balas. Casi no tuvimos tiempo de reaccionar. Un océano de espuma nos rodeó en escasos minutos y entonces escapamos gritando en esos túneles donde retumbaban hasta el infinito las explosiones de champán”.

⁵⁶ José Acosta era un periodista, fill d'emigrants espanyols a Argentina, que havia vingut a Espanya a lluitar amb les Brigades Internacionals. Vivia al barri de Lanús i amb només 22 anys formava part de la Federació Juvenil Comunista de la província de Buenos Aires. Després de la retirada de les brigades a l'octubre de 1938, ell hauria optat que romandre a Espanya.

⁵⁷ Entrevista titulada *“ José Acosta, capitán republicano. Aventuras del brigadista de Lanús”*. Clarín, Buenos Aires, 14 d'abril de 1996. El seu autor va ser el periodista Rogelio García Lupo.

⁵⁸ La producció d'havia reduït dràsticament.

⁵⁹ Les exportacions havien caigut a mínims.

⁶⁰ Pocs en devien tenir de diners en aquells moments. En tot cas, aquest comentari no s'aclareix posteriorment.

Aquests dos fets de signe contrari, l'un a favor de preservar la riquesa i l'altra decidit a destruir-la, éren perfectament compatibles en aquelles circumstàncies i els podem donar per versemblants, si bé el relat del capità Acosta explicat 57 anys després dels fets sembla una mica forçat i apocalíptic.

La vigília de l'ocupació de Sant Sadurní la situació va esdevenir dramàtica. El veí Jaume Baqués Font recordava així aquella jornada a les seves memòries ⁶¹“ El dia 21 de gener de 1939 cap al tard, jo anava camí de Vilafranca per complir un encàrrec i a l'ésser a la sortida de la Granada vaig trobar el Lluís Uyà de Sant Sadurní que aleshores era finent de la República, el qual, mostrant-me unes fogueres que es vèien a l'entorn de la bòbila que hi ha a l'entrada de Vilafranca, em va dir :

□Veus, són els moros. Demà ja estaran a Sant Sadurní. Val més que tornis a casa. Anem!” □ I em va portar en el seu carro. I recordo que pel camí em deia : “Pobre Catalunya ! Com quedarà...!”. Tenia raó”. El finent de la República Lluís Uyà⁶² es referia a les tropes de la V Divisió de Navarra que aquell mateix dia havien ocupat la capital comarcal, mentre les de la IV ja es trobaven a Sant Pere de Riudebitlles i Torrelavit.

L'allau de refugiats va coincidir amb la presència de les tropes republicanes en retirada que emplenaven els carrers principals del poble. Alguns d'aquestes militars, com va ser el cas de la banda de música de la Divisió d'El Campesino amb tots els seus instruments, van decidir romandre amagats a les caves Lavernoya, Rigol i Lincoln amb la intenció de lliurar-se a les tropes franquistes l'endemà. La majoria de civils van ser acollits en cases ocupades de feia temps per altres refugiats, com a la rectoria i can Guineu, on aquella darrera nit republicana de gener per escalfar-se van cremar el mobiliari que s'havien conservat en aquest immoble des que va ser ocupat

⁶¹ Fons de l'autor

⁶² Podria tractar-se d'un lapsus, ja que amb el cognom Uyà només hi ha constància de que hi havia dos sadurninencs al front, el Jaume i el Pere.

pel Comitè de Milícies Antifeixistes. Els dos darrers camions que havien traslladat la maquinària de la Fàbrica Z van emprendre l'últim viatge portant alguns familiars dels republicans més compromesos. Ernest Roca Guilera, la seva esposa Anna Ràfols Ràfols i els seus quatre fills, Jeroni, Joan, Pelegrí i Fina, juntament amb Joaquina Esteve Llopart (la germana de Pere Esteve Llopart) , Josepa (la madrastra de Pere i Joaquina), Laieta Catasúss Masana l'esposa de Pere Esteve) i el nen Dionís Viladoms Esteve van marxar en un d'aquests camions. En un altre de la marca Roger Schneider van emprendre la retirada Valentí Zaragoza Verges, la seva dona Maria Mas Prat i la seva filla que també es deia Maria. Aquestes dues dones van romandre a Barcelona quan poc després de marxar del poble la nena va caure malalta. S'estima que entre 400 i 500 sadurninencs i sadurninencs i refugiades i refugiats establerts al poble temporalment van fugir durant els dies immediatament anteriors a l'ocupació i d'aquests, aproximadament la meitat va romandre a l'interior del país i l'altra meitat va travessar la frontera francesa.⁶³

El Tinent Coronel republicà Manuel Tagüeña Lacorte⁶⁴, responsable de la retirada en aquesta àrea geogràfica del Penedès⁶⁵, va escriure anys després a les seves memòries *"A mi alrededor había soldados de todas clases, la mayor parte sin armas, que corrían con desesperación y a los que no era posible detener[...].No podíamos pensar en ninguna clase de resistencia, pero nuestro deber era proteger la retirada de miles y miles de fugitivos. Mis zapadores iban volando puentes y alcantarillas[...].Habíamos visto en la guerra bastantes desbandadas, pero nada que pudiera compararse con esto. Incluso algunos jefes abandonaron sus puestos y en sus automóviles trataron de escaparse a Francia"*.

⁶³ Veure la llista al capítol d'*Annexs* on no estan inclosos els residents ocasionals no empadronats a Sant Sadurní.

⁶⁴ Manuel Tagüeña Lacorte (1913 – 1971) era aleshores un jove de 25 anys llicenciat en ciències físiques.

⁶⁵ El Tinent Coronel Enrique Líster protegia simultàniament la retirada a la carretera d'Igualada , La Pobla de Claramunt, Capellades, Vallbona, Piera, Masquefa, Sant Esteve Sesrovires i Martorell.

Els sapadors van anar per feina i van situar càrregues explosives en sis ponts del terme municipal de Sant Sadurní i rodalies (als dos ponts sobre la riera Lavernó, un situat entre el casc urbà i l'estació del ferrocarril i l'altra a l'indret de Cal Font, on ara hi ha la depuradora; als dos que hi havia sobre el torrent de la Canaleta, un dels quals identificat equivocadament com **pont romà**; al de la colònia de can Jordana, prop de l'aiguabarreig del Riudebitlles i l'Anoia, i al situat sobre la vida del ferrocarril a l'alçada de l'estació), i també a les caves Codorniu i Freixenet. En el cas del pont de l'estació les càrregues les van situar i activar l'endemà els veïns del poble Josep Fabregat Segarra i Josep Carbó, tots dos assignats a una unitat de sapadors.

Aquell vespre, a l'aeròdrom militar de la Legió Cóndor nazi ubicat a La Sènia (Montsià), els quatre tripulants de dos aparells Junkers JU 87 Stuka es preparaven per la seva missió de l'endemà: bombardejar Sant Sadurní. Mentrestant, uns veïns que es van adonar que la Fàbrica Z havia quedat desprotegida i amb les portes obertes van entrar i van saquejar tot el que hi van trobar: eines, coixinets i peces de recanvi, llaunes d'oli i pots de grassa... Entre el saqueigs dels dies 21 i 22 la nau va quedar pràcticament buida, a excepció d'un tanc soviètic T 26 B que no s'havia pogut arreglar i d'un camió al que li havien desmuntat la caixa del canvi de marxes. No tothom però vivia amb angoixa aquells darrers moments, ja que la guerra havia provocat una gran fatiga i una enorme desmoralització. A més dels franquistes convençuts, molts sadurninencs anhelaven, més que la victòria feixista, el final de les penúries de la guerra. Els dies 20 i 21 de gener van morir a la Vila dos soldats republicans: el 20, Lluís Bech Ramos, un xofer que va ser ingressat a l'hospital local a causa d'un traumatisme per esclafament i que van enterrar al cementiri de Gelida i Emili Reig Roma, mort en acció de guerra el dia 21 i enterrat al cementiri de Sant Sadurní.

A les Casetes de cal Mir, on vivia la noia de 19 anys Maria Esteve Ràfols, tres soldats republicans s'havien amagat pensant en passar-se a l'enemic quan fos el moment : " A casa meva, vuit dies abans d'acabar-se la guerra van venir tres soldats republicans valencians. La mare els va donar menjar i els va tenir a casa. Els vam amagar al cel ras de les golfes. I els portàvem menjar. Eren de la lleva del 36 i per tant tenien vint-i-tres anys. Ens van demanar si es podien quedar vuit dies més a casa perquè segons ells quan arribessin a Barcelona uns coneguts de la plana major dels contraris els ajudarien i ja se salvarien. Dons si sí, s'hi van quedar a casa vuit dies més. Així que en total els vàrem tenir quinze dies refugiats a casa. Un d'ells va agafar febre i el vam posar al llit del meu germà⁶⁶. Un d'ells va munyir a una de les ovelles que teníem a l'eixida. Quan van passar els nacionals érem a la cuina, van entrar, van veure que estava llegint, es van interessar pel llibre que tenia entres les mans i em van recomanar que des d'aleshores havia de llegir obres franquistes. Si aquells soldats nacionals haguessin pujat a les golfes i haguessin trobat els tres soldats republicans ens haurien pelat a tots ! Dos dies després d'haver marxat els nostres convidats ja ens van dir que havien arribat sans i estalvis a València".

També alguns soldats sadurninencs republicans com Josep Moliner Caldú⁶⁷ es van amagar a les rodalies de Sant Sadurni durant la retirada. Des de Tortosa, ell i un amic seu del poble, en arribar a Vilafranca van deixar els fusells i les bombes de ma i van marxar per la carretera de Sant Sadurni. Quan s'apropava un vehicle s'amagaven a la cuneta. Moliner va romandre amagat en un indret proper a Sant Llorenç d'Hortons durant tot un any.

A les seves memòries Jaume Formosa Estragués recorda una anècdota explicada pels seus pares sobre la vigília de l'ocupació: " El 21 a la matinada , uns soldats van passar per casa nostra i ens requisaren el matxo, com

⁶⁶ Josep Esteve Ràfols (1917 - 1992) , un dels protagonistes d'aquest llibre.

⁶⁷ Josep Moliner Caldú era de la lleva de 1939, Es va casar precisament amb Maria Esteve Ràfols el 1945.

també ho van fer amb tres animals de cal Fogotaire, on hi havia un mosso que es deia Josep. Ell es va oferir per acompanyar els soldats i els animals requisats, en total uns deu o dotze. Per la llera de l'Anoia es van adreçar cap a Martorell evitant la carretera per no ser bombardejats. Quan van arribar a Martorell devien considerar que els animals no els feien cap servei i els van abandonar, moment en que el Josep va reprendre el camí de tornada pel mateix lloc per on havia transitat un o dies abans".

En començar 1939 el soldat republicà Josep Esteve Ràfols seguia presoner en un batalló de treballadors a Alcora, a la comarca castellonenca l'Alcalatén, reconstruint un pont. A les seves memòries explica que seguia pels *partes de guerra* i per la premsa l'evolució de la guerra: " L'ofensiva del front de Catalunya continuava, ocupant pobles i ciutats. Jo estava delirós de tenir notícies de la meva família i preocupat pel que els pogués succeir. Havia vist tantes calamitats, peripècies i desgràcies dels qui es veien obligats a evacuar les seves cases ! Això era el que més m'inquietava. Jo sabia que en operacions ofensives, quan s'entra a les cases, primer es comença per les qüestions de menjar, matant conills i gallines ; després s'ocupen de la beguda, foradant els bocois i llençant tot el vi per terra, i finalment, s'aprofita la situació per saquejar tot el que es troba. Això era el que més em feia patir. Què faria la meva família, marxar o quedar-se?.

Els nacionals ja havien ocupat Tarragona⁶⁸ i es trobaven a prop del meu poble. Jo seguia la marxa de les operacions per la premsa. Estàvem acabant el pont . On ens enviarien després?. Sembla mentida com la vida militar transforma els sentiments dels homes ! Me'n faig creus de les coses que fèiem, pròpies de persones pervertides. Amb una colla d'amics ens dedicàvem els diumenges a recórrer les vinyes i, mentre els pagesos

⁶⁸ El 15 de gener de 1939.

estaven ocupats en les seves feines, nosaltres els hi buidàvem el menjar dels seus cistells. No ho fèiem per gana, perquè en aquells mesos de gana no en passàvem, sinó pel simple fer de fer enfadar als pagesos.

Mentrestant la guerra continuava. L'exèrcit del general Franco anava ocupant pobles catalans com Altafulla, Torredembarra...Pels fronts de Llevant i del Centre també atacaven en direcció a València i a Madrid d'una manera formidable. Vàrem enllestir el pont d'Alcora i ens van traslladar a la serra de Pàndols per fortificar la reraguarda. Allí ho havia forces marroquines i italianes. Trobant-nos en un bosc on teníem el campament, no recordo be si era el 24 o el 25 de gener, ens va arribar el diari de dos o tres dies abans en el qual s'informava de l'ocupació de Sant Sadurní sense cap mena de resistència i de l'avanç de les tropes en direcció a Barcelona. Vaig estar content perquè per fi podria tenir notícies de la meva família i ells de mi. Des que els vaig enviar de Pamplona un formulari a través de la Creu Roja internacional no m'havia pogut comunicar amb ells.

Immediatament vaig demanar un full de paper i un sobre i dins la **xavola** vaig escriure una carta que anhelava de feia temps. Vaig suposar que trigaria uns dies en arribar a casa ja que les carreteres i les línies del ferrocarril estaven destrossades i això no s'arreglava en quatre dies.

Menjàvem molt bé. En una ocasió van fer arròs amb llet i patates fregides amb xai i vàrem haver de llençar l'arròs perquè era massa bo i embafava. Un altre dia li vàrem una mala passada a un moro que venia tabac galletes, xocolata... Tenia molt bons contactes a la reraguarda que li permetien fer aquella mena de negoci amb un ase al qual li havia col·locat unes alforges. Un grup de companys el vàrem rodejar i mentre uns els distreien per un cantó els altres li prenién el que portava a les alforges per l'altre. Quan se'n va adonar ens volia matar a tots. Mentre cridava se'n va anar a trobar un alferes reclamant-li que ens obligués a tornar-li el que efectivament era

seu, per aquest, després de lliurar-li 25 pessetes de la seva butxaca, li va ordenar que callés. El moro se'n va anar maleint-nos els ossos”.

El corresponsal britànic Henry Buckley havia passat el dia de Nadal amb la seva esposa al nord d'Anglaterra : "Vint-i-quatre hores més tard tornava a ser a Espanya. Havia precipitat la tornada per les alarmants notícies que m'havien arribat: la matinada del 23 de desembre, Franco havia llançat la gran ofensiva sobre Catalunya, amb uns dos-cents mil soldats i la Divisió Littorio com a punta d'espasa. I la veritat és que des del començament d'aquella ofensiva, la sort l'havia afavorit. Havia escollit creuar el riu Segre, que actuava de frontera entre tots dos exèrcits, en un punt al sud de Lleida, davant d'unes posicions republicanes defensades per una divisió de carrabiners. Ja he dit abans que els carrabiners estaven controlats pels socialistes i no tenien comissaris polítics a les seves unitats. Per les raons que fos, quan van començar a caure les primeres bombes, els oficials que comandaven van decidir pujar al cotxe i tocar el dos. Naturalment, els soldats, en comprovar que els seus oficials havien desaparegut, van decidir fer el mateix i van començar la retirada. D'aquesta manera tan simple, l'exèrcit de Franco va poder creuar el riu Segre sense que ningú no el molestés. Allò col·lapsava tot el front, perquè les tropes que defensaven posicions riu avall es van veure totalment desbordades per l'avanç nacional i també van començar a retirar-se. Per intentar apagar aquell incendi, la República va portar el bomber de sempre, Enrique Líster. Amb el seu Cinquè Regiment va mirar d'apagar la bretxa que els nacionals havien obert a la línia del front, i des de la nit de Nadal de fins al 3 de gener va ocupar els turons de darrere del Segre, al voltant del poble de Castellldans, i va resistir l'avanç de les tropes italianes.

Fins que no vaig tornar a Espanya no em vaig adonar de la gravetat extrema de la situació. Suposo que m'aferrava a l'esperança que, en vista de l'ofensiva de les tropes nacionals, França obriria les fronteres de nou, com ho

havia fet a l'ofensiva anterior. No m'havia adonat que en aquells moments tant Londres com París ja s'havien posat obertament al costat de Franco, no per les seves virtuts, sinó perquè consideraven que la República espanyola era ja decididament "roja". Per ells, Franco, al cap i a la fi, representava *la llei i l'ordre*, tot i que fos un ordre nazi, cosa que els meus ingenus compatriotes creien que s'arreglaria després de la guerra, concedint a Franco una sèrie de crèdits que sense cap dubte farien que Espanya tornés a la cleda de les nacions democràtiques. Eren els castells de vent que aleshores feien els governs de França i Gran Bretanya, tot i que hi he d'afegir, en honor a la veritat, que tots els polítics conservadors del moment no compartien aquells *castells*. Penso sobretot en Anthony Eden i en Winston Churchill, però ells eren minoria al Partit Conservador.

Mentrestant, centenars de peces d'artilleria, a més de metralladores i munició, esperaven al port de Marsella. Però no hi havia manera de transportar aquell material de guerra per mar, l'única opció autoritzada per les autoritats franceses. Marsella era ple d'espies que podien avisar immediatament de qualsevol vaixell que salpés dels molls, i seria cosa d'hores, no de dies, que la flota de Franco i els seus aliats el bombardeguessin des de l'aire o el perseguissin. També hi havia avions, però estaven dividits en parts i ningú no els podia acoblar fins que no arribessin a la seva destinació.

Marsella era molt lluny, i jo em trobava a Castellidans amb Herbert Matthews i Willie Forrest en ple brogit de la batalla. Líster havia establert el centre d'operacions en una cova a un quilòmetre de la línia del front. Els seus homes havien pres posicions als turons que dominaven la vall del Segre i aguantaven com podien la pluja de foc d'artilleria italiana que pujava des de la vall, així com la que els avions nacionals els enviaven des del cel. Les bateries republicanes amb prou feines podien respondre a aquell diluvi. Líster, gairebé sempre loquaç i comunicatiu, aquell matí estava de mala lluna. Gairebé ni ens va dir bon dia, quan ens va veure. Afortunadament, el seu comissari polític, Santiago Álvarez, estava una mica més xarrarire. Ens va dir que els homes del seu regiment aguantaven amb molt

d'esforç les posicions a Castellldans, i que la divisió italiana estava duent a terme la maniobra que solia realitzar, desbordar-los pel flanc, i es dirigia en direcció sud cap a les Borges Blanques. Vam córrer cap al cotxe sota un diluvi de bombes i obusos, vam comprovar que l'automòbil no havia patit cap desperfecte, vam creuar el poble —ja totalment desert— de Castellldans i vam enfilem la carretera cap a les Borges Blanques. Quan hi vam arribar, vam veure que l'aviació nacional l'havia destruït totalment, però per a res, perquè aquell poble no era cap objectiu militar i la població civil l'havia abandonat ja feia uns quants dies. Ens vam congratular d'haver-nos pogut escapar amb vida d'aquella pluja de foc i ens vam asseure a la cuneta de la carretera per celebrar-ho. Déu n'hi do, si s'assenten bé, un entrepà i un got de vi, en aquelles circumstàncies! Des de la carretera vèiem les explosions de les bombes que queien als llocs per on acabàvem de passar, i suposo que ens sentíem immensament feliços pel fet d'estar vius. Aquella nit del 3 de gener va caure Castellldans i, l'endemà, les Borges Blanques i Artesa de Segre, que es trobaven a la intersecció de carreteres importants.

Aleshores ja érem experts en retirades i no ens impressionaven tant aquelles files tan llargues de refugiats, els soldats malparats i el caos i la confusió que tot plegat generava a camins i carreteres. Però aviat ens vam adonar que aquella retirada era diferent de les que havíem vist altres vegades, perquè aquella era la retirada sense retorn, la retirada definitiva. A les muntanyes que defensen i protegeixen el camp de Tarragona, el jove coronel Tagüeña ens parlava amb total franquesa i llibertat:

— Tenim una o dues metralladores per a cada batalló. Només ens queden uns trenta canons en tota la divisió, però ahir només en funcionaven tres, tot i que l'equip de reparació fa miracles. Ahir van portar un tanc que s'havia incendiat. Vam treure les restes dels dos tanquistes que encara hi havia a dins, el vam netejar, el vam reparar i avui el està en servei de nou. Les coses van així, en aquest front.

Les columnes motoritzades italianes, molt lleugeres, trencaven el front per vint llocs diferents i hauria calgut un gran dispositiu aeri i artilleria mòbil per detenir aquell avanç. L'únic que se li pot atribuir al general Rojo és el fet de no haver presagiat l'ofensiva. Durant les setmanes que van seguir la batalla de l'Ebre podria haver portat tropes i material de guerra des de València i des de la zona centre en general.

Malgrat que la marina i l'aviació nacionals exercien una gran vigilància sobre la costa mediterrània, crec que un destructor, a l'empara de la nit, podria haver-la esquivat. Naturalment, això hauria debilitat el front de València, aleshores inactiu, però era un risc que, en circumstàncies extremes, calia córrer. Tothom sabia que la República no resistiria després de la caiguda de Barcelona.

També penso —posats a pensar en errors que es podrien haver comès— que després de la batalla de l'Ebre hauria estat millor endarrerir les posicions i esperar l'ofensiva de Franco en una línia imaginària que podríem traçar de nord a sud, des de Pons, passant per Bellpuig, fins a Montblanc, proper ja de la costa. Aquesta línia de front tenia, segons el meu punt de vista, una defensa més fàcil que el Segre, i encara que suposava entregar a l'enemic una gran extensió de territori, tenia l'avantatge de ser més a prop de Barcelona i, per tant, ser més adequada per a l'accés de tropes de refresc. Però, naturalment, tot això són conjetures i, al capdavant, la República no disposava d'una línia Maginot, sinó de simples búnquers, trinxeres i nius de metralladores.

Franco confiava tant en la seva ofensiva que s'havia permès el luxe de fer servir la cavalleria a la part sud de l'Ebre, a prop del delta. Excepte en la guerra de guerrilles, i sempre en terreny molt accidentat, la cavalleria, avui, és una relíquia del passat. Al descobert, el cavall és un blanc molt més fàcil que la infanteria, totalment vulnerable als caces des de l'aire o a un simple niu d'artilleria des de terra. Per això, aquell esquadró de cavalleria comandat pel

general Monasterio suposava gairebé una insolència per part de Franco. Era com si intentés dir-nos que aquella guerra s'havia convertit en una desfilada militar.

Durant la guerra, només a Terol s'havia utilitzat la cavalleria amb èxit. Les forces de la República s'havien fet fortes al nord de la província, a la serra de Palomera. Però Franco havia aconseguit obrir una bretxa al front una mica més avall, per on va entrar la cavalleria a les ordres de Monasterio. Va descendir fins al poble de Perales i a continuació va enxampar l'exèrcit republicà per la rereguarda. El terreny abrupte i la celeritat amb què es va efectuar l'operació van justificar l'ús de la cavalleria, però en general es feia servir per operacions "de neteja", és a dir, per repassar un terreny pel qual ja havien passat les tropes d'avantguarda. Recordo el que va passar una vegada a Nules, a prop de València, on les tropes nacionals havien entrat després d'hores de bombardeig intens. Després va arribar un esquadró de la cavalleria nacional amb l'objectiu de perseguir les tropes republicanes que es batien en retirada, però justament en aquell moment va aparèixer una esquadrilla de caces republicans que escombrava el camp amb les metralladores, i els pobres cavalls van fugir espaordits. Per descomptat, la cavalleria nacional no va tornar a aparèixer per aquell front.

Crec que el general Gambarà, que estava al capdavant de les forces italianes en aquella ofensiva dels nacionals, es mereix un reconeixement. Per molt que les tropes republicanes estiguessin en un estat de precarietat total, el front no s'hauria enfonsat si no hagués estat per aquella absoluta i desconcertant mobilitat de les tropes italianes, que tenien la virtut d'aparèixer —i desaparèixer— on menys s'esperava. Em feia l'efecte que assistíem a una nova idea de la guerra en què el concepte *línia del front* ja era cosa del passat.

Líster estava d'acord amb mi. Un dia, a l'Ebre, em va dir:

—El que m'ha preocupat més d'aquesta guerra han estat les tropes italianes—. Quan vaig insistir en el tema va afegir:

—Aquestes unitats mòbils que es desplacen a tanta velocitat no només donen suport als tancs i als carros blindats, sinó que disposen d'homes amb fusells automàtics i metralladores lleugeres. Poden aparèixer en poc temps a qualsevol lloc i tenen una gran capacitat de foc. Es tracta, a més, d'unitats que estan fresques perquè acaben d'entrar en combat i enganxen els meus homes molt cansats.

Aquelles unitats mòbils amb prou feines van intervenir a la batalla de l'Ebre, però van jugar un paper decisiu en l'ofensiva de Catalunya. No m'estranya que, al final d'aquella ofensiva, les unitats italianes s'adjudiquessin la captura d'entre vint i quaranta mil presoners i l'ocupació de cent cinquanta pobles i de sis ciutats importants. No sé si van ser les primeres a entrar a Barcelona, però sens dubte ho van ser a Tarragona, la segona ciutat de Catalunya. Tot succeïa a la velocitat del llamp.

No conec la composició exacta de l'exèrcit italià —la Divisió Littorio, les *Flechas Negras*, les *Flechas Azules*, les *Flechas Verdes*— ni molt menys la proporció d'infanteria motoritzada, tancs, tanquetes, carros blindats i unitats d'artilleria motoritzada que es van fer servir per aconseguir un desplegament tan efectiu en un tipus de terreny que, tot i que era accidentat i muntanyós, no presentava grans elevacions ni dificultats insuperables per a aquell exèrcit mòbil. M'imagino que el nombre de soldats italians pujava fins a quaranta mil, amb vint mil homes més dedicats al transport, artilleria i tropes de reserva, tot i que fins ara no s'han publicat estadístiques de l'ofensiva. Els italians han admès cinc mil baixes, però insisteixen que moltes eren de les tropes espanyoles que els acompanyaven.

Naturalment, no vull restar mèrit a les tropes nacionals en aquella última ofensiva. Em consta que els terços de Navarra van combatre amb un gran coratge, però a grans trets va ser un duel entre els exèrcits de Líster i Gambarà, que es van veure les cares en primer lloc a Castellans, després a Montblanc, a Vilafranca del Penedès i, finalment, al Llobregat, ben bé a les portes de Barcelona. Tagüena també va resistir meravellosament a les muntanyes que

circumden Valls, i ningú no l'hauria fet moure si no l'haguessin desbordat pel flanc dret. Amb la caiguda de Valls, quedava despenjat i amb el risc de trobar-se aïllat.

En aquella ofensiva, els italians havien disposat de quatre-cents canons que es desplaçaven mitjançant tractors. No crec que l'exèrcit republicà en tingués més de seixanta abans de començar la batalla de l'Ebre, i molts ja estaven inservibles quan Franco va iniciar la marxa sobre Catalunya. No tinc ni idea del nombre de tancs de què disposaven els italians, però no podien ser menys de dos-cents, tots lleugers de la marca Whippet, als quals calia afegir un bon nombre de tancs alemanys, de la marca Mercedes. Les tropes republicanes tenien molt pocs tancs, i tots de fabricació soviètica. El govern disposava de camions especials per transportar-los per carretera. Recordo que, al principi, uns soldats russos tripulaven els tancs, però aviat la majoria van ser substituïts per taxistes madrilenys, que van fer un paper excel·lent als combats. Suposo que no devien quedar més de trenta tancs d'aquests quan Franco va iniciar l'ofensiva, a finals del mes de desembre.

Creo que no cal descriure l'avanç de Franco pas a pas. Només cal dir que Tarragona va caure el 15 de gener i Barcelona el 26 de gener. El general Rojo es va adonar massa tard que havia de portar homes i material de guerra des de València, i quan per fi van arribar a Barcelona ja era tard perquè els reforços fossin efectius. Tampoc no va servir de res l'ordre d'allistament per a tots els homes entre els disset i els cinquanta-cinc anys. Suposo que la República va prendre aquella mesura simplement per impedir disturbis a les ciutats. Aquella mobilització d'última hora va resultar desastrosa. L'únic que va aconseguir va ser atapeir els trens i els transports públics de gent i crear noves unitats a les quals no es podia entrenar, ni tan sols alimentar.

De vegades, un recorda les coses més insòlites en situacions dramàtiques com aquella. Recordo, per exemple, quatre màquines piconadores que es desplaçaven per la carretera de Valls a Barcelona a l'aterridora velocitat de cinc

quilòmetres per hora. I recordo que em vaig trobar les mateixes màquines i els mateixos homes que les conduïen a Caldetes, a la carretera de la costa catalana cap a la frontera, dues setmanes més tard. Dos soldats republicans caminaven cap a l'exili en companyia d'una vaca. Estaven tan esgotats que la vaca anava més de pressa que ells, i un s'havia de posar davant de l'animal per frenar-li el pas. Però potser el que més recordo és la sensació d'angoixa, de misèria i de tristesa que es respirava als carrers de Barcelona aquells dies del mes de gener. Els carrers eren buits i els camions, carregats fins dalt, a vegades de gent i altres de mobles i utensilis, enfilaven la carretera de la costa cap a la frontera. La gent parlava en veu molt baixa, xiuxiuejant, com si un enemic invisible ho estigués aguantant i escoltant tot. Encara no es podien fer a la idea que tot estava perdut, malgrat que les bateries del general Franco ja ressonaven als afores de la ciutat".

El 22 de gener de 1939 Sant Sadurní va despertar republicà i se'n va anar a dormir feixista. La majoria de sadurninencs havien passat la nit a l'interior de les caves Rigol, Lavernoya, Lincoln i Freixenet. Filomena Parellada Martí, que estava apunt de complir 16 anys, recordava que el seu avi els va aconsellar que anessin a refugiar-se a les caves, però ell pretenia romandre a cada seva. Al final, però, també va traslladar-se a cal Lincoln on hi havia moltes famílies degudament proveïdes de matalassos.

Jaume Baqués el recordava així: "[..] prop les nou del matí, ja sobrevolaven el nostre poble els avions nacionals concentrant la seva atenció en la cruïlla dels Quatre Cantons⁶⁹, plena de vehicles i de gent que fugia. Van deixar caure les seves bombes amb tant encert... que van anar a explotar al darrera de la Vaqueria de cal Sol del carrer Cavallers, matant tot el bestiar que hi havia. Tot seguit van tirar de dret a la fàbrica de tractors Benach, ubicada la sortida del poble, prop de la carretera de Gelida, on van deixar caure la resta de les bombes... i també amb tant d'encert que

⁶⁹ La cruïlla dels carrers Raval, Montserrat i Cavallers.

aquestes van caure i explotar a la part dreta del carrer Marc Mir , o sigui, al costat de la Fonda Neus, destruint varies cases, en una de les quals hi havia amagats els nois de cal Pintor Mata⁷⁰, que tothom donava per desapareguts en la guerra, però que en aquell moment van sortir alliberats per les bombes entre les runes, i blancs com la cera , no se sap si de l'ensurt o bé perquè feia dos anys que no els havia tocat el sol. El que sí se sap és que van sortir victorejant als que acabaven d'esfondrar la seva casa.

Llavors les forces franquistes ja havien entrat al poble pel carrer de Vilafranca, i dues tanquetes italianes en missió de descoberta baixaven pel carrer de la Diputació fins a la punta del pont (se suposa que per seguir per la carretera d'Ordal). I fou aleshores quan es produí la terrible explosió que va fer volar a trossos el Pont de la Diputació de la nostra història, deixant al seu lloc un esvoranc que feia basarda mirar. Després les tanquetes van girar cap a la carretera de Gelida i al trobar els ponts del capdavall de la vila també volats, van passar per entremig de les hortes de cal Mir i van seguir carretera avall”.

Magí Papera Parera, amagat dins d'una cova natural a l' indret de la Foradada va escriure al seu diari: " Diumenge, 22 de gener. De bon matí, tots estàvem amb el convenciment que avui les tropes nacionals entrarien a Sant Sadurní. Ahir al vespre les fogueres ja se situaven pels voltants d'un poble veí.. El soroll de l'aviació i el tronar de l'artilleria diu que avui serà el darrer dia d'estar-nos aquí. Cap a les onze del matí ja hem vist els moros, muntats en uns cavalls petitets. És l'exèrcit nacional. Ara sí que això s'acaba. S'han sentit uns sorolls horrorosos uns moments abans. Diu que s'han volat els ponts de l'estació i el de cal Font. Per tot el que dominem nosaltres de dins l'amagatall estant, hem vist soldats i més soldats que no és res de l'exèrcit roig, que es veu impotent de fer

⁷⁰ Altres version expliquen que només va aparèixer Pere Mata Romeu, ja que el seu germà Venanci, un soldat de la 38ª Brigada republicana, havia mort al front. Hi havia potser un tercer germà?

resistència. La nostra alegria no té límits de pensar que podrem tornar amb les famílies, entre poques hores. Ara ja podré abraçar el meu nen!

Al vespre, quan hem sortit i ens han portat el menjar ens han dit:

—Ja han entrat a Sant Sadurní, però avui és millor que no us mogueu d'aquí fins demà, que ells ja hauran passat.

Tots hem estat d'acord en què així ho havíem de fer”

Jaume Formosa Estragués va incloure a les seves memòries el què els seus pares li van explicar d'aquella jornada:” Seguint la mateixa rutina, cada matí, uns avions van llençar bombes sobre la població indefensa. La idea era atemorir . Van caure tres o quatre bombes, una d'elles a cal Sol fregant les parets de can Montardit en el mateix centre de la Vila. Una altra a la Fonda Neus davant mateix de cal Cuscó, una altra a l'era de batre de cal Nogués i així com un rosari anaven deixant caure bombes a l'atzar. Una va anar a caure en el camí de la vinya de la Creu. Concretament en la vinya de Bruno Papaseit n'hi van caure tres, una en el roquissar, una altra abans d'arribar a la barraca i la darrera al final de la vinya. A mig matí les tropes nacionals formades per un conglomerat de moros, italians i divisionaris de Navarra van entrar a Sant Sadurní[...].”

La nena Maria Medall Estruch de 5 anys, filla del militant d'Esquerra Republicana de Catalunya Miquel Medall Salvador, que era al front, es trobava refugiada a la masia de Can Rigol, molt aprop d'Els Casots (Subirats). Des d'allí va presenciar com les tropes nacionals arribaven a aquest indret obligant tots els residents a sortir a l'era de batre. Feia un moment que un soldat republicà en retirada els havia amenaçat. Els nacionals els van preguntar si hi havia algun home amagat a l'interior i van respondre que no. El comandant es va adreçar

particularment a la seva mare⁷¹ interessant-se pel seu marit i ella va comentar que creia que es trobava al front on s'havia vist obligat a marxar⁷². Les tropes van respectar els residents i llurs pertinences i van prosseguir l'avanç en direcció a Gelida.

Segons el resum de les operacions de la 3ª Sección del Estado Mayor del Aire franquista del 22 de gener, dos aparells nazis Junker (Ju 87 Stuka) van bombardejar aquell dia la sortida Nord-Est de **San Saturnino de Noya** per a foragitar els darrers efectius republicans i preparar el camí a les tropes ocupants. Aquests dos aparells pertanyien a l'esquadrilla 5 del grup J 88 (**Jagdgruppe – 88**) de la Legió Còndor amb base a l'aeròdrom de La Sènia (Montsià), comandada pel **Hauptman** (capità) Walter Grabmann. Aquella primera quinzena del mes de gener a l'aeròdrom de La Sènia (imatge 12) només hi havia tres aparells Junker (Ju 87 Stuka) operatius; el 29.2 a càrrec del **Unteroffizier** (sergent) Ernst Bartels, el 29.3 pilotat pel **Leutnant** (alferes) Gerhard Weyert; i el 29.4 atribuït al també **Leutnant** Hermann Haas. No s'ha pogut determinar quins dos d'aquests tres van ser els que es van enlairar poc després de fer-se de dia en direcció a Sant Sadurní on van arribar mitja hora més tard. Simultàniament, dues esquadrilles més d'aparells nazis Heinkel (He 45) més coneguts com la **Pava**, i Henschel (Hs 126), identificats popularment com **Superpava**, van sortir també a la mateixa hora del mateix aeròdrom, amb idèntica destinació i amb l'objectiu de bombardejar el tràfec a l'Est de **San Saturnino de Noya**. De les tres esquadrilles de Junker 87 (Ju 87), Heinkel (He45) i Henschel (Hs 126), la primera era la més moderna i la més precisa per a bombardejar objectius urbans. Si en aquesta ocasió la divisió de funcions entre les tres esquadrilles nazis va seguir la mateixa

⁷¹ Maria Estruch Canals, nascuda a Sant Sadurní el 1906.

⁷² Miquel Medall Salvador va travessar la frontera francesa i va ser ingressat al camp d'Argelers.

estratègia d'altres operacions similars, tot fa suposar que després de sobrevolar la Vila, cadascun dels dos Junker 87 van llençar-hi al menys una bomba, amb tota probabilitat de 50 quilos⁷³.

Una d'elles va impactar contra uns immobles del carrer Marc Mir , on ara hi ha la Fonda Neus (també va afectar la fusteria Cuscó, a l'altra banda del carrer). En un d'aquesta immobles hi vivia habitualment el matrimoni Font - Balcells amb la seva filla Júlia, un germà d'aquesta, l'àvia i l'avi. Les tres dones s'havien refugiat a l'interior de les caves Lincoln, el cap de família feia uns dies que s'havia amagat a les muntanyes de Subirats per evitar ser enviat al front i l'avi i el net es trobaven casualment al pati interior de l'immoble. L'explosió va enderrocar l'edifici però ells dos van resultar il·lesos. A la casa del costat hi vivia el convilatà Pere Mata Romeu, pintor de professió i simpatitzant dels nacionals, el qual, en produir-se l'explosió i ensorrar-se també l'edifici es refugià immediatament en un segon amagatall dins mateix del pou de l'eixida. D'allí va sortir il·les tres hores després per a vitorejar les tropes franquistes que van ocupar la Vila. El seu germà Venanci , un soldat de la 38ª Brigada de l'Exèrcit de la República, havia mort al front. El tercer immoble afectat en aquesta zona va ser la el carnisser Prat.

Una altra bomba va caure entre les cases de cal Montardit al carrer de Montserrat i els darreres de les de Cal Sol i Cal Rigol del carrer Cavallers que donen al carrer Sant Pere. No hi va haver víctimes personals tot i que una dona va resultar ferida lleu, però sí que van morir totes les vaques de la lleteria de Cal Sol. L'immoble més afectat va ser el de cal Montardit i s'hagué d'enrunar totalment per a poder reconstruir-lo .

¿Quina podria ser l'explicació versemblant de què les bombes es llencessin precisament en aquests dos indrets a l'interior del nucli urbà, sobre immobles sense cap interès estratègic, i no al Nord-Est o a l'Est de la

⁷³ Vistos els danys ocasionats, els experts es decanten més per la hipòtesi de bombes de 50 quilos, que de 250. No s'ha pogut documentar als arxius on en conserven les ordres d'operacions de la Legió Cóndor ni el nombre de bombes que es van llençar en aquesta operació, ni quantes eren de 50 i quantes de 250 quilos , i tampoc sobre quins objectius van caure.

població, per on fugien les tropes republicanes, seguint les ordres rebudes?. Probablement els pilots alemanys dels Junker 87 es van adonar que tant als Quatre Cantons com al carrer Marc Mir s'hi trobava encara algun comboi o vehicle militar que pretenia emprendre la fugida per la carretera de Gelida en direcció a Martorell, i van creure que aquells eren els objectius més adequats. El segon emplaçament afectat coincidia a més amb la Fàbrica Z, un objectiu estratègic identificat pels nacionals. Si aquestes van ser les circumstàncies, en el primer cas la bomba s'hauria desviat uns vint o trenta metres i, en el segon més o menys el mateix. Pel que fa a la resta alguns testimonis van explicar que una de les bombes va caure sense explotar en un solar que hi havia davant per davant del col·legi de les monges i les altres, més o menys on indica el relat de Jaume Formosa. Al fons de les caves del nucli urbà, els sadurninencs que s'hi havien refugiat van passar tot el matí d'aquell 22 de gener. Molts ja hi eren des de la nit anterior en previsió que aquelles darreres hores podrien ser especialment violentes i perilloses, com efectivament així va esdevenir. A can Codorníu els sapadors que havien col·locat explosius a les caves els van activar provocant un gran esvoranc i una enorme trencadissa d'ampolles i a cal Freixenet, on també s'havia preparat convenientment la destrucció, es va aturar la voladura atenent als 200 refugiats que es trobaven a l'interior de les caves. El que sí sembla incerta és la informació en poder de les tropes nacionals de que a can Codorníu s'hi havia instal·lat un taller de reparació de vehicles i de peces aeronàutiques procedent de l'evacuació de l'aeròdrom de Reus,

Les tropes nacionals van accedir i ocupar el poble per la carretera de Vilafranca i per la de Torrelavit i també per la via del ferrocarril i per la zona dels Casots, sense trobar cap resistència. La IV i la V Divisió de Navarra respectivament van arribar de forma simultània a dos quarts de dues de la tarda. Un tanc soviètic T 26 B capturat pels nacionals que obria la marxa havia baixat prèviament a tota velocitat pel Raval i pel carrer Cavallers i

s'havia aturat al carrer Hospital, uns pocs metres després de la farmàcia. El conductor, que no lluia cap identificació militar en la seva vestimenta, va treure el cap i li va preguntar al nen Josep Amat Oliver de cal Cisteller on era l'Ajuntament. El nen li va respondre que ja l'havien superat i que li calia retrocedir. Mort de curiositat i sense adonar-se que malgrat tractar-se d'un tanc republicà el conductor era un militar nacional Josep Amat va preguntar-li amb tota la seva innocència si els faceciosos eren gaire lluny...El blindat va retrocedir i es va situar ben be davant la porta de la Casa de la Vila on van accedir els ocupants del vehicle. Un altre tanc havia baixat pel carrer Diputació just en el moment en que es van fer explotar les càrregues situades als quatre pilars del pont de l'estació sobre la riera Lavernó. Una hora abans s'havia destruït el pont de la colònia de can Jordana i minuts després van ser destruïts els altres quatre.

Els *partes de guerra* dels dos exèrcits deien així: *"Ejército Nacional. Ofensiva de Cataluña. 22 de enero de 1939. En Cataluña ha continuado el avance de las tropas españolas[...] Más al Norte nuestras tropas han ocupado y rebasado la importante población industrial de San Sadurní de Noya y la de San Jaume Sas Oliveras, habiendo pasado el rio Noya[...] Los muertos del enemigo recogidos son varios centenares, entre los que figura un comisario político y varios oficiales. El número de prisioneros hechos hoy se eleva a 2.283 sin contar los de una de las Columnas por no haber pasado aún el registro. Entre los prisioneros figura el capitán de E.M. de la Brigada 122 y la banda de música de la División de " El Campesino" que, al llegar nuestras tropas a la plaza del pueblo de Noya, tocó el Himno Nacional. Entre el numeroso material y efectos cogidos figuran ocho locomotoras y gran cantidad de vagones, cuatro carros blindados, dos grandes depósitos de municiones de todas clases y uno de víveres[...]"*. El dels republicans afirmava : *"Campaña de Cataluña [...] Durante toda la jornada los invasores y fuerzas españolas que le secundan han presionado intensamente en los sectores de Villafranca e Igualada, consiguiendo,*

tras encarnizado combate, rectificar su línea a vanguardia. La lucha prosigue con violencia a la hora de redactar este parte en la zona de San Sadurní de Noya, donde actúa la división italiana Littorio. Nuestros aviones bombardearon y ametrallaron importantes concentraciones de fuerzas y material [...] Los aparatos italo-germanos, prosiguiendo sus acostumbrados ataques contra las poblaciones civiles y retaguardia, bombardearon hoy nueve veces Barcelona[...]

Malgrat que el citat *parte de guerra nacional* es fa ressò que hi va haver centenars de morts entre els soldats del bàndol republicà, la xifra podria correspondre a les baixes d'aquella jornada a tots els fronts de guerra i no només als que efectivament van morir al terme municipal de Sant Sadurní. De la mateixa manera cal interpretar la xifra de presoners. El dia 25 es va inscriure al registre del jutjat sadurninenc l'enterrament al cementiri municipal dels cadàvers de sis soldats republicans morts aquells dies a l'Hospital de campanya número 3: César Blanc (37 Brigada, 146 Batalló, 2a Companyia), a causa de ferides de metralla al crani i a la cara; Conrad Fontserè (9 Brigada , 3r Batalló del V Cos d'Exèrcit), per una bala al front; David García Costa (9 Brigada , 3r Batalló, Segona companyia, també del V Cos d'Exèrcit), ferit per metralla a les cames; Francisco Martos Montoya (37 Brigada,145 Batalló, Segona Companyia), amb múltiples ferides de metralla a tot el cos; Antoni Montoliu Montoliu (100 Brigada, 4t Batalló, Companyia de metralladores), ferit de bala a l'abdomen, i Ramon Teixidó Arqué (178-710 PM), amb ferides de metralla també a l'abdomen. Tanmateix, dos dies després de l'entrada de les tropes franquistes s'hi van enterrar els soldats nacionals Antonio Muñoz Carballo i José Vázquez Vigo de la Tercera Compañía de Lugo de la 4a División de Navarra. Només una persona civil va resultar ferida greu a causa de la metralla el 22 de gener, la veïna Maria Glacià Soler, que només va poder sobreviure tres setmanes. Segons el relat⁷⁴ de Maria Esteva Ràfols: "

⁷⁴ RECASENS BEL, Jaume. Ob.cit. p 113

Una dona que vivia al carrer de la Diputació anava cada dia a la vinya que tenia a dalt de cal Mota⁷⁵ per por a les bombes. Érem a finals de gener de 1939 i vam marxar de casa per anar cap a baix el torrent de cal Mir⁷⁶; ja passaven soldats nacionals i van dir que hi havia una dola allí dalt [...] Hi vàrem anar i hi trobàrem la dona ajaguda al costat d'un paller [...] li havia entrat una metralla a la medul·la. Els soldats que transitaven pels voltants ens van dir que la prenguéssim cap a l'hospital[...]" . Segons la mateixa Maria Esteva : " [...] davant de les Casetes del Mir⁷⁷ van caure quatre bombes [...]" .

Pel que fa al *parte de guerra* republicà redactat com el nacional pensant més en motivar la tropa i de cara a la galeria i a l'opinió pública internacional que no amb la intenció de ser testimoni fidel dels esdeveniments, crida l'atenció l'afirmació que a Sant Sadurní es va produir una lluita violenta, quan la realitat va ser una retirada a l'estil campí qui pugui, sense oposar resistència a l'avanç de l'enemic.

L'entrada de les tropes nacionals va provocar que una enorme gentada ocupés els principals carrers confraternitzant amb les forces ocupants fins el punt que va esdevenir un fet surrealista: la banda musical republicana d'*El Campesino* que s'acabava de passar de bàndol va ser obligada a amenitzar un ball improvisat als Quatre Cantons entre els militars i les noies de la Vila. Mentrestant un camió franquista repartia pa, xocolata i altres aliments entre la població que victorejava els nacionals alçant el braç i cridant Franco! , Franco!, Franco!. Aquests crits devien arribar a oïdes del regidor republicà Antoni Lloret Miquel que havia pres la decisió de romandre en una amagatall de casa seva per veure-les venir d'aprop. Hi va romandre deu anys fins que

⁷⁵ Finca de la família Rovira ubicada a l'extrem de ponent del terme municipal.

⁷⁶ També conegut com Torrent de Rocabruna.

⁷⁷ Ben bé al darrere de les caves Castellblanch.

convençut que ja no li demanarien responsabilitats, el juny de 1949 es va presentar a la Guàrdia Civil local des d'on fou traslladat viu a Barcelona. Va aparèixer mort al dia següent a l'Hospital Clínic de la ciutat.

El 26 d'abril de 1938, el ministre d'interior franquista Ramón Serrano Suñer, havia creat la Delegación del Estado para la Recuperación de Documentos (DERD) que tenia per objectiu la recollida, custòdia i classificació de tota la documentació provinent dels arxius de les administracions públiques, entitats i particulars *“hostiles y desafectas al Movimiento Nacional [...] y que sean susceptibles de suministrar al Estado información referente a la actuación del enemigo”*. Tot aquest material serviria després per a organitzar la repressió i els judicis contra els civils i militars compromesos amb la República. Quan les tropes franquistes ocuparen el Penedès, durant la segona quinzena de gener de 1939, un zelós equip de militars de la DERD, comandats per Joan Queralt Oliva, entraren a diversos ajuntaments, entitats i domicilis de particulars de la comarca, i després d'un minucios escorcoll requisaren diversa documentació corresponent al període republicà, la qual fou traslladada inicialment a la seu de la secció local de la Falange Femenina de Vilafranca.

De l'actuació de la DERD a Sant Sadurní no s'ha trobat cap constància escrita, però diversos testimonis confirmaren els registres i la incautació efectiva de documents a partir del mateix diumenge 22 de gener. Al menys dos d'ells van esdevenir a la plaça Nova; el primer al domicili particular d'un dels darrers secretaris de la Unió de Rabassaires de cognom Carbó, i el segon, a escassos metres, a cal Milà, a l'immoble que en aquell moment pertanyia a Joan Casanovas Maristany, el president del Parlament de Catalunya que en aquells moments es trobava a l'exili. Els encarregats dels escorcolls van sortir de cal Milà enarborant un davantal maçó talment com si es tractés d'un trofeu de caça. Podria correspondre a qualssevol dels successius hereus de cal Milà de la Roca, tots ells lliurepensadors, com efectivament ho era també Joan Casanovas. Al marge d'aquesta intervenció, just set

mesos després, el 22 d'agost, l'alcalde franquista de la Vila va enviar una caixa, o un bagul, a la seu barcelonina de la DERD, que contenia principalment **“documentación marxista, la cual dejó abandonada en esta localidad el ejército rojo al huir de la población”**. Des d'allí es va trametre a Salamanca, on el bagul en qüestió hi va arribar el 5 d'octubre de 1939. La sospita de que aquells militars de la DERD van ser els qui havien requisat també els llibres d'actes del plenari i de comptabilitat de l'Ajuntament de Sant Sadurní dels darrers dos anys i mig de guerra, es va confirmar quan el 18 d'abril de 2008 es van localitzar aquests 19 llibres oficials als arxius de la Delegació del Govern a Catalunya (el Govern Civil de l'època), sense que ningú pogués documentar com hi havien anat a raure⁷⁸.

El 22 de gener a la nit els carrers de Sant Sadurní desprenien una forta olor a vi i mistela ja que els soldats republicans primer i els nacionals després havien obert les aixetes dels bocois, bótes i tines de molts cellers particulars i d'empreses per proveir-se de beguda, sense preocupar-se de tornar-les a tancar. A cal Freixenet i a can Codorníu va esdevenir exactament el mateix. El canvi de l'horari republicà per adaptar-lo al nacional va ser premonitori, ja que mentre els rellotges s'endarrerien una hora el país retrocedia en el temps i queia sota el control del feixisme. L'endemà, quan l'exèrcit franquista abandonà la població, un aparell republicà Polikarpov I 15⁷⁹ de

⁷⁸ Entre els **Papers de Salamanca** retornats a Catalunya s'hi van localitzar alguns documents relacionats amb Joan Casanovas i Maristany (un d'ells fa referència a la seva condició maçònica), una carta del soldat republicà sadurninenc Sebastià Lèsera interessant-se per un altre company de la Vila; i un escrit del Comitè local de Socors Roig de Catalunya, signat per Ernest Roca Guilera, adreçat a la Delegació del govern d'Euzkadi a Barcelona, en el qual dos refugiats bascos residents a Sant Sadurní, Vicenta Morato Gómez i Leonardo López Fernández, demanaven ajuda per a intentar localitzar els seus familiars desapareguts.

⁷⁹ Se'l coneixia amb els noms populars de **Chato** i **Curtis**. El Polikarpov I 15, monohèlix i monoplaça, tenia la part davantera completament aplanada, i per això se l'identificava com **Chato**. El segon malnom se li va atorgar donada la seva semblança amb el llegendari avió Curtis Helldiver, que va metrallar King Kong enfilat dalt l'Empire State Building de Nova York, a la primera pel·lícula rodada sobre el mític goril la gegant el 1933.

fabricació soviètica, va ser abatut a les quatre de la tarda a l'Est de Sant Sadurní. Va ser la darrera espurna republicana en sobrevolar Sant Sadurní. (*Continuarà*)

